EL PAPER DE LA DONA DURANT EL FRANQUISME

ÍNDEX

1 Introducció 3

PART TEÒRICA

2 Context històric 5
2.1 Dones i la Segona República espanyola 5
2.2 Dones i la Guerra Civil Espanyola 9
2.2.1 Zona republicana 9
2.2.2 Zona franquista 15
2.2.3 Dones anònimes 19
2.3 Conseqüències de la Guerra Civil 20
2.3.1 Conseqüències demogràfiques 20
2.3.2 Conseqüències econòmiques 23
2.4 Franquisme 26
2.5 Falangisme 28
3 La Sección Femenina 30
4 El període d'autarquia del franquisme (1939-1959) 39
4.1 Paper de la dona en l'etapa d'autarquia franquista 39
4.1.1 Dona i treball 40
4.1.2 Dona família i matrimoni 42
4.1.3 Dona i sexualitat 44
4.1.4 Dona i Església 47
4.1.5 Dona i educació 48
4.1.6 Dona i política 50
5 El període de tecnocràcia del franquisme (1959-1969) 56
5.1 Paper de la dona en l'etapa de tecnocràcia franquista 58
5.1.1 Dona i treball 58
5.1.2 Dona família i matrimoni 64
5.1.3 Dona i educació 66
5.1.4 Dona i sexualitat 69
5.1.5 Dona i política 70
6 La fase de descomposició del règim (1969-1975) 75
6.1 Paper de la dona en l'etapa de descomposició del règim 77
6.1.1 Dona i treball 77
6.1.2 Dona família i matrimoni 78
6.1.3 Dona i sexualitat 80

6.1.4 Dona i Església 81
6.1.5 Dona i educació 82
6.1.6 Dona i política 83
7 Annex 1: Les Tretze Roses 85
8 Annex 2: Matilde Landa 87
9 Annex 3: Explicació del gràfic d'alumnes matriculats en Magisteri Primari entre el 1940 i 1956 88
10 Annex 4: Cronologia dels canvis legislatius de les dones 90
11 Annex 5: Lidia Falcón 95
11.1 Lluita antifranquista 95
11.2 Feminisme 97

PART PRÀCTICA

12 Gràfics, anàlisis i comentaris de les 100 enquestes realitzades a dones que van viure el franquisme 99
13 Entrevista Lídia Falcón 121
13.1 Preguntes i vídeo entrevista 122
14 Dones de la meva família en temps de Franco 123
15 Conclusió 129
16 Bibliografia 131
17 Videografia 132
18 Webgrafia 133

INTRODUCCIÓ

Aquest treball és un estudi sobre l'evolució que va viure la dona al llarg del franquisme. Inclou un apartat de context històric en la que s'estudien a grans pinzellades el paper de la dona en el període de la II República i en la Guerra Civil. Després d'aquest primer apartat, he dividit el treball en un apartat en que s'explica les conseqüències de la guerra a fi de fer més comprensible la societat que habitava en Espanya als anys 40. Posteriorment hi ha una breu introducció al franquisme, la Falange i la Sección Femenina que permet entendre millor tot el treball i situar-lo correctament en el context històric.

A continuació el treball està dividit en tres apartats que coincideixen en les tres etapes que divideixen el franquisme: autarquia, tecnocràcia i tardofranquisme, i en la que evidentment em centro en el paper que va tenir la dona. Per aquest motiu, he dividit cada un d'aquests tres grans apartats en diferents subapartats relacionats en diferents aspectes del món de la dona tal com: *dona i món laboral, dona i política, dona i família, dona i sexualitat, dona i Església...*

Per últim hi trobem cinc annexes que tracten sobre diferents punts importants del meu treball de recerca, i que he cregut convenient desenvolupar una mica més àmpliament a part.

Paral·lelament a la part teòrica, trobem la part pràctica. Aquesta consisteix en 100 enquestes realitzades a diferents dones que van viure en diferents edats les varies etapes del franquisme. D'aquestes enquestes he realitzat unes gràfiques que posteriorment he estudiat, analitzat i comentat. A més, la part pràctica consta d'algunes gràfiques realitzades per mi que estan incloses a dins de la part teòrica. També hi apareixen imatges d'algun documents (certificats escolars, llibres de text, llibretes, redaccions...) que he recopilat gràcies a l'aportació dels meus avis.

Finalment la part pràctica també consta d'una entrevista feta personalment a la coneguda advocadessa i líder feminista Lidia Falcón, la qual m'ha respòs molt amablement a la meva petició d'entrevista. Així com del testimoni de quatre dones membres de la meva família, que amb els seus records de primera mà, m'han permès tenir un altre punt de vista d'uns altres tipus de dones que varen viure el franquisme d'una manera molt diferent al testimoni aportat per la líder feminista anteriorment esmentada.

El per què de la meva elecció del tema ve degut a l'interès que des de sempre he mostrat cap a la història, especialment la història contemporània, al igual que l'interès

que sempre he tingut envers a la igualtat, doncs tots som persones i mereixem el mateix tracte en igualtat de condicions. Un altre motiu de la meva elecció ha estat el fet d'intentar aprofitar les vivències de totes aquelles testimonis que van viure el franquisme i que m'han premés conèixer a fons i de primera mà un període de la història d'Espanya que no és molt llunyà i que recordant-lo ens ajuda a reviure'l a fi de que no es torni a repetir.

Amb aquest treball pretenc demostrar com tot i la repressió i submissió a la que estava sotmesa la dona durant tota la època franquista, aquell model no va arrelar profundament en el pensament de la majoria de dones. També pretenc demostrar com la dona va anar evolucionant a mesura que el franquisme complia anys, estant cada cop més conscienciada i disposada a lluitar pels seus drets i llibertats.

CONTEXT HISTÒRIC

Dones i la II República Espanyola

Al 1931 un triomf absolut dels partits republicans a les grans ciutats espanyoles fa caure la monarquia i es proclama la II República Espanyola.
Així s'obre un període que tot i ser molt curt va comportar molts canvis a la societat i política del país.
La victòria d'aquest nou sistema polític, tot i patir algunes contrareformes conservadores dutes a terme per la CEDA; coal·lició que va governar durant el bienni conservador; va significar un intent real de buscar una igualtat, si més no teòrica, entre homes i dones i els grups més desafavorits de la societat com va ser la classe treballadora.
Tot i que va ser un camí ple de dificultats, la dona va començar a tenir alguns càrrecs de pes dins de la vida política, tenint influència així dins de les decisions polítiques que es prenien en el govern i facilitant l'assoliment de la igualtat entre gèneres. Tot i que va ser un camí molt dur degut als prejudicis que la majoria d'homes, i inclús moltes dones, mostraven cap al paper de la dona. Un clar exemple d'això, és que només deu dones van poder arribar a ser diputades a les Corts republicanes. És a dir, el moviment feminista espanyol tenia altres prioritats, més socials que polítiques, com es desprèn de les seves reivindicacions: dret al treball, a l'educació i a unes condicions de vida dignes, rellevant a un segon pla la lluita pels drets polítics.

Tots aquests progressos es comencen a veure reflectits en la Constitució de la II República Espanyola, establerta l'any 1931.

Un dels principis fonamentals d'aquesta constitució era: «Separació de l'Església i l'Estat, a més del reconeixement del matrimoni civil i el divorci.» [11] D'aquesta manera moltes parelles que no eren creients varen poder unir-se legalment i oficialment de manera civil sense passar per la vicaria.

[11] Informació obtinguda de: http://es.wikipedia.org/wiki/Segunda_Rep%C3%BAblica_Espa%C3%B1ola#Constituci.C3.B3n_de_1931

Dins de la Constitució del 1931 hi trobem l'article 36 que mostra clarament l'avenç cap a la igualtat, al menys a nivell teòric: *«Els ciutadans d'un i un altre sexe, majors de vint-i-tres anys, tindran els mateixos drets electorals conforme determinin les lleis.»*[12]

Amb l'aprovació d'aquesta llei, gràcies sobretot a la lluita fèrria de la diputada Clara Campoamor, s'assolia per primer cop en la historia d'Espanya el sufragi femení, es a dir, la igualtat de vot entre homes i dones. Per arribar fins a l'aprovació d'aquesta llei, hi ha una altra diputada que cal esmentar, Victòria Kent. Kent va mantenir una posició oposada a la de Clara Campoamor, ja que tot i ser també defensora dels drets femenins, creia que la dona espanyola estava massa influenciada per l'Església, i havia de prendre consciencia i aprendre abans d'assolir el vot.
Finalment s'aprovà el sufragi femení gràcies al sí dels partits conservadors.

"Resoleu el que vulgueu, però afrontant la responsabilitat de donar entrada a aquesta meitat del gènere humà en la política perquè la política sigui cosa de dos, perquè solament hi ha una cosa que faci un sexe només: donar a llum. Les altres, les fem tots junts, i no podeu aquí vosaltres venir a legislar, a votar impostos, a dir deures, a legislar sobre la raça humana, sobre la dona i sobre el fill, aïllats, fora de nosaltres". [13]

"Per això demano l'ajornament del vot femení(...) Si les dones espanyoles fossin totes obreres, si les dones espanyoles haguessin superat ja un període universitari i estiguessin alliberades en la seva consciència, jo m'aixecaria avui davant de tota la Càmera per demanar el vot femení. Però en aquestes hores jo m'aixeco justament per dir el contrari i dir-ho amb tota la valentia del meu esperit, afrontant el judici que de mi puguin formar les dones que no tinguin aquest fervor i aquests sentiments republicans que crec tenir" [14]

També hi trobem l'article 43: *«La família està sota la salvaguarda especial de l'Estat. El matrimoni es funda en la igualtat de drets per a un i un altre sexe, i podrà*

[12] Article obtingut de: http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html
[13] Clara Campoamor, diputada del partit radical, discurs parlamentari, agost de 1931.
[14] Victoria Kent, diputada del partit radical socialista, discurs parlamentari, octubre de 1931.

dissoldre's per mutu acord, o a petició de qualsevol dels cònjuges amb al·legació en aquest cas de justa causa»[15]

Aquest article aprovava el divorci, un clar exemple d'avenç social i exemple també de la disgregació entre Govern i Església.

Per tant, l'aprovació de la llei de divorci, l'assoliment del sufragi femení, el reconeixement dels dos sexes en el treball, la regulació del salari de la dona, el poder de decisió dins l'àmbit familiar sense dependència del marit, les mesures pedagògiques dutes a terme per dones rellevants durant la república, com María Zambrano, que van portar la cultura als pobles on una gran part de la població era analfabeta per tal de poder canviar la societat... van ser clars exemples dels avenços que es van produir a Espanya en l'àmbit del món femení durant aquest període històric.

Al 1936, el número de divorcis a Espanya era molt baix, 165 per cada mil matrimonis.[16] Aquestes dades demostren com l'aprovació d'aquesta llei no va donar lloc a una crisi de la institució familiar, sinó que va enfortir la família, el matrimoni, i va permetre acabar amb aquells matrimonis que convivien junts tot i estar irremediablement trencats.

Lluis Companys empressonat a la presso-vaixell Uruguay, al 1934

Totes les reformes dutes a terme entre el 1931 i el 1933 es van veure aturades amb la pujada al poder de la CEDA, coal·lició conservadora encapçalada per Alejandro Lerroux, en les eleccions de 1933 i que va tractar amb mà de ferro a aquells que van revoltar-se contra el govern, acabant amb la mort de més de mil tres-cents vaguistes a Astúries i amb la detenció de milers

[15] Article obtingut de: http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html

[16] Dades obtingudes de: http://es.wikipedia.org/wiki/Ley_espa%C3%B1ola_de_Divorcio_de_1932#Consecuencias_sociales

d'opositors al govern de Lerroux, incloent a Lluis Companys; Azaña i altres dirigents de l'oposició.
Un gran sector de la població va culpabilitzar al vot femení de la pujada al poder de la CEDA, degut a la influència que moltes dones tenien per part de l'església.

Totes les mesures dutes a terme durant el bienni conservador[17] van provocar un malestar social entre la classe treballadora que va conduir a revoltes obreres, vagues, manifestacions, continues reivindicacions... que van desembocar amb la victòria de la coal·lició d'esquerres Front Popular al 1936.

Pilar Primo de Rivera, dirigent de la Secció Femenina

Va ser durant el bienni conservador, concretament al 1934, que es va crear la Sección Femenina, la branca femenina del partit polític la Falange Espanyola[18], que va ser dirigida des de la seva fundació fins a la seva dissolució per Pilar Primo de Rivera i Sáenz d'Heredia, germana de José Antonio Primo de Rivera, fundador de la Falange.
Durant la Segona República espanyola, les militants de la Sección Femenina van realitzar tasques de suport a la militància masculina del partit, especialment visites als presos del partit i a les seves famílies, així com tasques d'enllaç entre els presos i el carrer (missatges, consignes, etc.).

Amb la victòria al 1936 del Front Popular, s'obria de nou un període de reformes socials similars a les de la primera etapa de la República.
Totes aquestes reformes, però, es van veure frenades amb l'alçament de les tropes franquistes el 18 de juliol de 1936, iniciant-se així un període de tres anys de guerra civil i la posterior victòria del dictador Francisco Franco que durant 40 anys va portar a Espanya a un retràs social, polític i econòmic envers la resta d'Europa.
Caldria esperar al tancament d'aquest llarg parèntesi de 40 anys perquè les dones recuperessin el punt de partida que va significar la conquesta del vot al 1931, ja que no seria fins a la Constitució de 1978 que les dones tornessin a tenir el dret al vot.

[17] **Bienni conservador**: També anomenat per les esquerres "bienni negre" és com s'anomena al període que va estar governant la CEDA (1933-1936).
[18] **Falange Espanyola:** Partit polític espanyol d'ideologia feixista, i autodenominada anticomunista i anticapitalista, fundada al 1933 per José Antonio Primo de Rivera.

Dones i la Guerra Civil Espanyola

La Guerra Civil va ser un conflicte armat que es va produir a Espanya, entre els anys 1936 i 1939, que la va dividir en dos i que va mobilitzar a la població. Els homes van ser convocats al front. Es presentaven com a voluntaris o milicians per contribuir a la lluita per la defensa dels seus ideals. Tant en el bàndol republicà com el nacional van requerir de gran força humana.

En marxar aquests homes, la majoria de dones van quedar en els municipis. Això les va empènyer cap a una nova consideració social, una petita oportunitat per contribuir al sustentacle del país i de l'economia.

Les dones espanyoles, ancestralment allunyades de la política, es van veure de sobte en un nou escenari en el que podien i devien exercir les noves activitats polítiques i socials.

Divididas en dues zones ideològicament molt diferents tenien en comú la mobilització general de la població i l'obligació d'actuar segons els aconteixements bèl·lics. En el bàndol franquista es propugnava el conservadorisme i es va fer una tornada enrere en tots els avenços socials, polítics i legals que s'havien assolit durant el període republicà. Per el contrari la dona republicana sentia que era imprescindible en la contribució en la guerra, d'una manera més o menys activa.

Zona republicana

Al principi de la guerra, encara que la majoria de les dones van decidir focalitzar el seu esforç bèl·lic a la rereguarda, algunes dones es van enrolar a les milícies republicanes acompanyant als seus companys homes amb l'objectiu de conservar els dret d'igualtat de condició i de drets polítics i socials que havien adquirit durant la Segona República, i així també demostrar el seu rebuig contra el feixisme.

Hi destaquen noms de famoses milicianes com:

Lina Odena: Militant del PCE, secretaria general de les Joventuts Comunistes Catalanes i combatent a diversos fronts de batalla. Va destacar per la seva gosadia en combat a primera línia, fins al seu suïcidi davant d'un control falangista.

Rosario Sánchez: Anomenada "La Dinamitera" pel poema que Miguel Hernández li va escriure, va ser militant del PCE i una fèrria lluitadora a primera línia de batalla fins que va perdre la mà a causa d'una explosió d'un cartutx de dinamita. Va seguir combatent fins al final de la guerra i posteriorment va ser empresonada en diverses presons fins a la seva alliberació al 1942.

Casilda Méndez: Militant de les Joventuts de la CNT, va lluitar per la igualtat de drets entre sexes, i durant la guerra va defensar a primera línia varies cuitats basques i posteriorment a la resta de l'Espanya republicana.

Tot i la igualtat teòrica que molts republicans defensaven, en realitat la desigualtat entre gèneres seguia existent dins de les milícies ja que normalment les dones realitzaven les labors de cuina, de bugaderia, sanitàries, correu, d'enllaç etc. si bé és cert que moltes van lluitar com a soldats emprenent sovint accions de combat.

La figura heroica de la miliciana es va convertir ràpidament en el símbol de la mobilització del poble contra el feixisme, apareixent molt sovint en els cartells de guerra.

Encara que en molts cartells de propaganda bèl·lica aparegués la miliciana lluitadora, en la majoria de casos i especialment en el cas de les dones comunistes, la gran majoria van combatre a la rereguarda amb tasques de recolzament als soldats del front.

Dones treballant en una fàbrica d'armes a la rereguarda

El desig de renovar els rols de gènere va conduir a la creació d'organitzacions femenines que canalitzessin l'esforç del col·lectiu de dones.
Les associacions de dones més conegudes són l'agrupació de caire anarquista *Mujeres Libres* i l'agrupació de caire comunista *Mujeres Antifascistas*.

Dones Lliures va ser creada al abril de 1936 com una branca especifica de la CNT, de la FAI i de la FIJL, per tant era una organització de tipus anarcosindicalista, i es va dissoldre acabada la guerra al febrer de 1939.
Tot i que la CNT defensava la igualtat entre tots els milicians, moltes dones pertanyents a aquest sindicat van creure necessària la creació d'una organització específica que s'encarregués de desenvolupar plenament les capacitats i la lluita política de les dones anarquistes.
Degut a la creació d'aquest grup, van començar a sorgir noves organitzacions com el Grup Cultural Femení.
La seva influència fou tan gran que a l'octubre de 1938 tenia més de 20.000 integrants. A diferència de Dones Antifeixistes, que tenien una doble militància, aquesta organització és de dones, creada per les dones i al marge dels companys homes. Tenia així una visió totalment femenina del món i l'autonomia de la militància residia en mans d'elles mateixes.

Imatge del film *Libertarias* de Vicente Aranda (1996)

L'Associació de Dones Antifeixistes va ser la branca específica creada per les dones del Partit Comunista Espanyol (PCE), es va crear al 1933 i va ser impulsada per Dolores Ibárruri.

Tan important va ser aquesta organització fins al punt que el govern de la República li va encomanar la tasca d'assistència en els fronts de batalla i auxili dels combatents, va arribar a tenir 50.000 membres. Tot i ser una organització femenina i d'esquerres, tenien moltes similituds amb la Sección Femenina, ja que totes dues organitzacions tenien una certa dependència dels dirigents masculins, tenien una doble militància. Les tasques que les Dones Antifeixistes van realitzar durant la guerra civil va ser en molts casos d'assistència als combatents del front, igual que la Sección Femenina.

Milicianes de Dones Antifeixistes durant la Guerra Civil

El Partit Comunista, doncs, va fer que les dones tornessin a tenir un paper secundari respecte de l'home.

Aquesta organització, a diferencia de Dones Lliures, va continuar activa en a l'exili sobretot a França i Mèxic amb el nou nom *Unió de Dones Antifeixistes Espanyoles*, tot i les dures represàlies del règim franquista amb molts dels seus membres afusellats o empresonats. Van seguir la seva lluita contra el franquisme col·laborant amb els maquis a la resistència, i van seguir lluitant i col·laborant amb altres organitzacions, fins al moment de la seva dissolució quan va ser alliberat l'últim pres polític a Espanya.

La dirigent comunista Dolores Ibárruri "La Pasionaria" va ser una de les dones més importants, influents i recordades d'aquell període, va arribar a ser comandant honoraria , diputada i vicepresidenta del Parlament. Va simbolitzar la lluita popular contra el feixisme i l'opressió. Amb la seva figura maternal representava a les mares de classe obrera durant la guerra.

"(...) Dones, heroiques dones del poble! Recordeu-vos de l'heroisme de les dones asturianes en 1934; lluiteu també vosaltres al costat dels homes per defensar la vida i la llibertat dels vostres fills, que el feixisme amenaça! (...)

El Partit Comunista us crida a la lluita. Us crida especialment a vosaltres, obrers, camperols, intel·lectuals, a ocupar un lloc en el combat per aixafar definitivament als enemics de la República i de les llibertats populars. Visca el Front Popular! Visca la unió de tots els antifeixistes! Visca la República del poble! Els feixistes no passaran! No passaran!" [19]

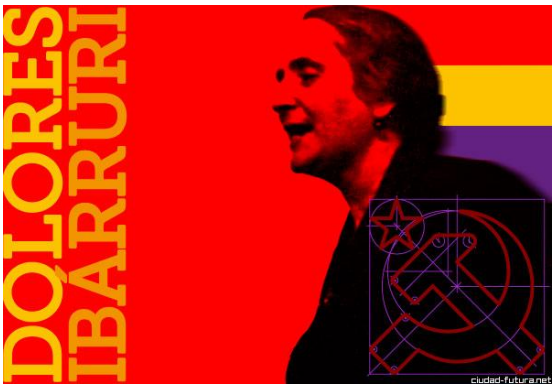

Dolores Ibárruri, juntament amb Federica Montseny són clars símbols de la lluita de resistència al feixisme de les dones republicanes.

La dirigent anarquista Federica Montseny, va tenir al seu càrrec el Ministeri de Sanitat i Assistència Social al govern de Largo Caballero entre novembre de 1936 i maig de 1937 (sent la primera dona ministre a Espanya).

Va emprendre nombroses iniciatives en l'àmbit de l'assistència social, l'ajuda als refugiats i la sanitat pública. El procés de legalització de l'avortament que la Generalitat de Catalunya va promulgar al desembre de 1936 es deu en gran part a la seva intervenció. Les seves innovadores propostes van ajudar a canviar la mentalitat, la conducta de gènere i els patrons sexuals dels homes.

Federica Montseny parlant en una commemoració a l'anarquista Buenaventura Durruti al novembre del 1938

[19] Discurs de Dolores Ibarruri al començament de la Guerra Civil Espanyola, 1936

Altres dones que destaquen en el seu paper lluitador en el bàndol republicà són:

Victòria Kent, que després de ser re-escollida diputada al 1936, va desenvolupar el paper de Primera Secretaria a l'ambaixada republicana de París fins a la fi de la guerra i va col·laborar en l'evacuació de nens i en la creació de refugis i guarderies per a aquests.

Maria Zambrano era filòsofa, deixebla d'Ortega i Gasset, va recolzar la causa republicana i va ser anomenada Consellera de Propaganda i Consellera Nacional de la Infància Evacuada.

Margarita Nelken, durant la guerra va tenir una destacada participació armant i encoratjant als treballadors per fer front al bàndol franquista. Va lluitar a primera línia a diversos fronts. Al novembre de 1936, va participar en la defensa de Madrid i es va distingir així mateix en l'organització de la Unió de Dones Antifeixistes. Va passar l'última etapa de la guerra a Barcelona i va ser l'única diputada present en l'última reunió de les Corts republicanes a Espanya en els subterranis del castell de Figueres l'1 de febrer de 1939.

Dolors Bargalló va ser militant d'ERC, i ferma lluitadora dels drets de la dona. Al 1937 va crear la UDC (Unió de Dones de Catalunya), va escriure en molts mitjans a favor de la lluita de la dona antifeixista, intentant conscienciar i mobilitzar així a la població va ocupar el càrrec de Secretària del Comitè Central de Front Únic Femení Esquerrista de Catalunya

Elisabeth Eidenbenz va ser una dona suïssa que va arribar a Madrid a l'any 1937, conscienciada amb el que significava la Guerra Civil Espanyola, va ajudar voluntàriament a mares i nens republicans i va formar part de l'ajuda humanitària i material. En acabar la guerra va destacar per la creació d'una

maternitat a la localitat francesa d'Elna, destinada a les dones embarassades exiliades republicanes.

Tina Modotti, anomenada Maria durant la guerra, va ser una col·laboradora de les brigades internacionals,. Fotògrafa italiana i procedent de Mèxic, es va allistar al 5è regiment. Va combatre en la Guerra Civil, des d'un hospital, encarregant-se dels ferits i els nens que arribaven destrossats per les bombes. Va treballar amb Alberti, Machado, María Teresa León, Neruda, Hernández i d'altres, escrivint a la revista *Socorro Rojo*. Al finalitzar la guerra es va exiliar a Mèxic on va continuar amb la seva tasca i va contar entre els cercles de les seves amistats la pintora mexicana Frida Kahlo entre d'altres.

Zona franquista

L'alçament militar encapçalat per Franco, proposava un model completament oposat al que defensaven els republicans.

La visió conservadora i tradicional defensada per el sector revoltat mostrava una dona reclosa a l'àmbit domèstic. La família i la llar eren els principals àmbits d'actuació sense oblidar les labors assistencials. El model de dona franquista deia que la bona espanyola havia de ser una bona catòlica, apostòlica i romana, a més a més de patriòtica. Sotmesa sota la voluntat del home des de que naixia fins que moria; primer sota la tutela del pare i després sota la del marit; les dones estaven sempre a l'ombra dels homes, perdent així tots els drets i avenços aconseguits durant la República.

"El veritable deure les dones envers la pàtria és formar famílies (…) on es fomenti tot el tradicional, on es cantin nadales el dia de Nadal al voltant d'un naixement(…)

Així doncs, juntament amb l'educació esportiva i universitària, anirà aquesta cosa que les prepari perquè siguin el veritable complement de l'home. El que no farem mai és posar-les en competència amb ells, perquè mai arribaran a igualar-los i en canvi perden tota la seva

elegància i tota gràcia (…) I ja veureu com aquestes dones, formades així amb la doctrina cristiana i l'estil nacionalista, són útils en la família, en el Municipi i en el Sindicat"[20]

L'organització falangista de dones, Sección Femenina, fins al moment de l'esclat de la guerra al 1936 contava amb menys de 2.500 afiliades, a mesura que la guerra anava avançant el nombre de dones afiliades a aquesta organització va anar augmentant.
Les necessitats de la guerra van fer que les dones de la Falange fossin destinades a funcions d'organització de les infermeries, a establir associacions de benefici i atenció als orfes...
Per tal de poder intervenir davant de la guerra, les falangistes es van organitzar en cinc departaments dirigits per una delegada nacional, que havia estat anomenada per Pilar Primo de Rivera, aquests departaments eren:
El departament d'infermeria, safareigs del front i consells nacionals que s'encarregava de rentar, repassar i planxar la roba de les tropes del front. En total es va disposar de 76 safareigs on van treballar unes 1.140 dones i 20.000 dones van ser destinades a treballar a tallers per reparar i confeccionar la roba dels soldats. També es van reclutar noies i organitzar cursos d'infermeria, arribant a reclutar 8.000 noies.

L'Auxili d'hivern es va crear per donar de menjar al franquista que provisionalment estava desvalgut.

L'Auxili Blau tenia la missió de curar dolors i ferides dels soldats que estaven combatent al front en territori republicà i donaven suport a les famílies dels soldats franquistes morts.

Cursos d'infermeria organitzats per la Sección Femenina

Les Fletxes era una organització juvenil creada als voltants del 1938, que eren educades i ensenyades en uns campaments on se'ls inculcava de manera rigorosa les doctrines falangistes.

[20] Discurs de Pilar Primer de Rivera en el 2n Consell Nacional de la Secció Femenina de F.I.T. i de les J.O.N.S. (Segòvia), 1938

Les escoles de comandament, creades a finals de 1938, per joves verges que muntaven petits santuaris.

La Sección Femenina, tot i ser l'organització de dones del bàndol franquista de més renom, no era l'única organització femenina d'enquadrament de les dones.

Hi trobem la Delegació de Fronts i Hospitals, organitzada per militants carlistes; anomenades "margarides", i que s'encarregaven de les atencions mèdiques a la avantguarda de la guerra.
Maria Rosa Urraca Pastor era la delegada d'aquesta organització, la voluntat d'exercir el control de la part femenina en el front de batalla, inclosos els que duia a terme la Sección Femenina, va ser motiu de conflictes entre les dues organitzacions. El repetit discurs de Pilar Primo de Rivera en contra del presumpte boicot que estaven fent les margarides a la Sección Femenina, va provocar que gradualment aquesta organització carlista anés perdent força, ocupant-se cada cop de tasques menys importants, fins arribar a la seva dissolució el 24 de maig del 1939, després de que sortís un decret que exigia la delegació de l'organització.

L'altra organització més coneguda era l'Auxili Social.
L'estiu del 1937, després d'haver fet un primer auxili d'hivern a Valladolid a l'octubre del 1936, Mercedes Sanz Batxiller, vídua del conegut falangista; fundador de les JONS; Onésimo Redondo, i delegada de l'Auxili Social, va posar en funcionament aquesta organització.

Mercedes Sanz Bachiller

Degut a la formació que la seva delegada havia realitzat a Alemanya, l'Auxili Social va seguir un model molt similar al de la Winterhilfe nazi.

Centre per a nens de l'Auxili Social

Al 1938, Mercedes Sanz Bachiller va acusar a la Sección Femenina de voler controlar l'auxili Social, creant així enfrontaments entre les dues organitzacions.

Tot i aquest enfrontament, l'Auxili Social no va ser dissolt, sinó que va seguir creixent durant i després de la guerra amb el repartiment de menjar al carrer, l'obertura de centres per a nens i Cases de la Mare, menjadors per embarassades, centres de maternitat, llars de bressol i orfenats. Posteriorment van crear llars professionals i d'estudis superiors. Totes les residències d'estudis, separaven rigorosament un sexe de l'altre i inculcaven els valors franquistes.

També hi trobem el Servei Social de la Dona, una organització creada el 7 d'octubre de 1937, que s'encarregava principalment de prestar servei a institucions militars, a l'Auxili Social, a fronts i hospitals.

Amb les circumstàncies de la guerra, es va imposar el compliment obligatori d'aquest servei a totes les dones entre els 17 i els 35 anys, durant un període mínim de sis mesos amb la finalitat d'aplicar les "aptituds femenines" que alleugerissin els patiments de la guerra.

Al 1939, després de varies polèmiques entre les dirigents de les dues organitzacions anteriorment citades, el Servei Social va passar a formar part de la Sección Femenina.

Les dirigents de totes aquestes organitzacions van ser clares opositores de la república i van estar totalment involucrades amb el bàndol franquista durant la Guerra Civil Espanyola. Les tasques d'organització, direcció, planificació... tradicionalment masculines, les van dur a trencar amb el model de dona tradicional que elles mateixes defensaven, i moltes de les dirigents d'organitzacions de dretes no es van casar ni van tenir descendència, tot i defensar fèrriament el paper i la importància de la família dins la societat espanyola; i explicar a les militants de les seves organitzacions com havien d'educar als seus fills i tractar als seus marits. Un clar exemple d'això és Pilar Primo de

Rivera que és la màxima representant de dona franquista i que mai va contraure matrimoni.

Dones anònimes

Les dones anònimes eren aquelles que no seguien cap corrent ideològic, o al menys no ho manifestaven.

El seu paper no era més que el de la supervivència i la responsabilitat envers a les persones que depenien d'elles.

Davant de la falta d'ingressos, i dels durs temps de la guerra, algunes es van veure obligades a treballar fora de casa.

Moltes d'aquestes dones es van quedar vídues i van haver de tirar endavant totes soles a la família, al realitzar les tasques tradicionalment masculines, es van adonar de la seva capacitat i moltes van aconseguir vèncer els prejudicis socials.

CONSEQÜÈNCIES DE LA GUERRA CIVIL

La Guerra Civil va tenir uns efectes devastadors sobre la població, podem agrupar les nefastes conseqüències de la guerra en els següents àmbits:

- **Conseqüències demogràfiques:**

➢ La mortalitat: L'enfrontament que va representar la guerra va provocar milers de morts en combat entre els dos bàndols. Això se li ha d'afegir la gent que va morir a la rereguarda a causa de bombardejos i altres repressions, la baixa natalitat que hi va haver durant la guerra, la fam de la guerra i la postguerra i les epidèmies. La següent taula mostra el càlcul de morts de la guerra de dos historiadors, ja que només es poden fer càlculs aproximats.

Els historiadors en els que he basat les dades del gràfic, tenen ideologies contraposades de la guerra, Salas Larrazábal tenia una ideologia clarament franquista, mentre que Gabriel Jackson era prorepublicà.

	Segons Salas Larrazáb[21]	Segons Gabriel Jackson[22]
Morts en campanya	120.000	285.000
Víctimes de bombardejos	15.000	10.000
Víctimes d'execucions	132.500	220.000
Altres	39.000	
Total morts de la guerra	**306.500**	**515.000**
Pèrdues per sobremortalitat	630.000	160.000
Total	**937.000**	**675.000**

[21] **Salas Larrazábal:** Historiador i militar franquista, especialitzat en la Guerra Civil i combatent en el bàndol nacional durant la guerra. Els seus estudis han estat discutits per molts historiadors actuals, sobretot d'esquerres, com Francisco Espinosa Maestre.

[22] **Gabriel Jackson:** Historiador estadunidenc, especialitzat en la II República, la Guerra Civil i el Franquisme, va tenir contacte amb els exiliats republicans de Mèxic, i va ser llavors quan va decidir especialitzar-se en el tema.

En quant a les dones, la majoria de dones mortes durant la guerra va ser degut als atacs que es feien a la població civil a la rereguarda, amb bombardejos constants, i a les represàlies que prenien les tropes al conquistar els territoris. Juntament amb la fam, la falta d'assistència mèdica, els pocs recursos... que també va representar un factor decisiu en la mort de milers de dones.

➢ L'exili: Una altra de les conseqüències demogràfiques va ser la emigració massiva de milers de republicans i familiars, que per por a les represàlies franquistes van fugir del seu país. L'exili no només va tenir un gran impacte demogràfic, es calcula que entre 300.000 i 500.000 persones van exiliar-se a altres països, sinó que també va tenir un gran impacte a nivell productiu, ja que molts dels exiliats era gent jove amb molta capacitat productiva, i també a nivell cultural, perquè entre els exiliats es trobava un gran sector d'artistes, escriptors, científics, intel·lectuals... de renom.
Els milers d'exiliats van repartir-se en diversos països:

- Amèrica Llatina i Amèrica Central (la major part a Mèxic)
- Països d'Europa Occidental (França, Gran Bretanya...)
- Països d'Europa Oriental (URSS, Txecoslovaquia...)
- Altres països (com els Estats Units, Canadà...)

Les circumstàncies i el fet que la dictadura franquista durés 40 anys, va fer que molts dels exiliats no tornessin mai més a Espanya.

Entre les dones exiliades, hi destaquen:

- Les dones que van lluitar per la revolució i la seva pròpia emancipació enmig de la guerra, i que van haver de sortir a l'exili i foren internades en camps de concentració i en refugis francesos, i quan es va declarar la Segona Guerra Mundial, fidels al seu esperit antifeixista, s'incorporen a la Resistència, per seguir combatent el feixisme, i intentant obtenir el recolzament dels aliats per a la alliberació d'Espanya. Però moltes, no se sap quantes, van acabar en els camps de concentració nazi, juntament amb molts altres companys republicans.

Dins d'aquestes lluitadores infatigables, hi destaquen noms com el de Sara Berenguer, militant de Dones Lliures, i que des de l'exili va continuar la seva lluita contra el feixisme, i va ajudar a molts companys de la CNT que es trobaven reclosos en camps francesos. Un altre nom a destacar és el de Neus Català, militant del PSUC, que va seguir combatent a l'exili contra el III Reich Alemany, va acabar en el camp de concentració nazi de Ravensbrück sent la única dona catalana supervivent d'aquell camp, i que després de la seva alliberació va continuar la seva lluita contra el franquisme des del seu exili a França. A través del seu testimoni, encara viu, i dels seus llibres ha transmès la seva gran història i la d'altres dones que com ella van lluitar i patir des de la clandestinitat per retornar les llibertats perdudes amb el franquisme.

Neus Català

"(...)les noies de la JSU ens incorporem de mil i una maneres al combat. No vam ser simples auxiliars, vam ser combatents. Del nostre sacrifici, de la nostra sang freda, de la nostra rapidesa a detectar el perill depenia de vegades la vida de desenes de guerrillers" [13]

- Les mares de família que van haver de fugir amb prou feines amb el que portaven a sobre, amb els fill abatuts pel cansament i la gana, moltes d'elles embarassades o amb nadons, que a part de patir les penúries de la guerra i de familiars, van haver d'abandonar la seva llar i tot el que tenien, per anar com a refugiades a altres països principalment a França per la seva proximitat, i on van ser recloses en camps de concentració i on van ser tractades de manera humiliant i vexativa, dividint els matrimonis i famílies i separant homes de dones.

[13] **Fragment del seu llibre "La Resistència i la deportació**" i que recull el testimoni de 50 lluitadores contra el feixsme.

- Un important sector de població reclús (gent que havia tingut relació directa a favor de la república, polítics, sindicalistes, soldats republicans...). Es calcula que en total son unes 875.000 persones, i molts d'ells romanen a la presó i a treballs forçats fins a finals de la dècada dels quaranta.

Milers de dones que no van poder, o no van voler, exiliar-se, van ser empresonades en centres penitenciaris per a dones. Tot i que el nombre de dones empresonades per raons polítiques va ser menor que el d'homes, la repressió femenina va adquirir característiques específiques de gènere, el rapat de cabell, la ingesta d'oli de recí, la violència sexual… van ser pràctiques utilitzades pel bàndol vencedor com a forma de vexació, humiliació i deformació dels trets identitaris.

Un dels elements específics de les presons de dones va ser la presència de menors. Els fills de republicans, van compartir la sort de les seves mares vivint reclosos a les presons franquistes fins que als tres anys eren internats en institucions de beneficència tutelades per l'Estat o donats en adopció sense previ consentiment dels seus progenitors o representants legals.

Les presons de la dictadura es van convertir en llocs d'adoctrinament i repressió. Amb freqüència les internes eren obligades a assistir als actes religiosos celebrats a les presons, a batejar als seus fills i a elles mateixes, com és el conegut i tràgic cas de Matilde Landa, o a saludar amb la salutació nacional. De la conducta i disposició en aquestes activitats depenia en molts casos la seva continuïtat i condicions a les presons. L'organització d'aquest tipus de ritus era habitual i la seva fi era mantenir a les dones en les tradicionals creences religioses. De fet els sacerdots van fer informes de conducta que, al costat dels alcaldes, caps locals de la Falange o els delegats d'Ordre Públic, van decidir sobre les vides de les preses, bé suggerint la continuïtat de la reclusió o el seu alliberament.

Clar exemple d'això és troba en el cas de "las Trece Rosas", Matilde Landa, i d'altres (vegeu annex 1 i 2)

- **Conseqüències econòmiques:**

La guerra va significar un desastre per a l'economia espanyola:

➢ Disminució de les reserves d'or del Banc d'Espanya: Per part del bàndol republicà es va utilitzar una part de les reserves d'or a fi de pagar l'ajuda soviètica i per part del bàndol franquista s'utilitzà per pagar l'ajut alemany i italià.

➢ La destrucció del teixit industrial provoca una caiguda de la producció molt gran, juntament amb que la disminució de mà d'obra a causa de les conseqüències demogràfiques de la guerra.

	1935	1936	Variació
Producció agrícola	97,3	76,7	-20,6%
Producció industrial	103,3	72,3	-31%
Renda nacional	25,3	18,8	-25,7%
Renda per càpita	1033	740	-28,3%

L'agricultura va ser el sector més important durant els anys quaranta, tot i que el percentatge de terres cultivables utilitzades va ser baix a causa de la perllongada sequera, la mala gestió i la falta de millores tècniques. Es van iniciar programes de reformes tècniques, especialment en la política hidràulica i de regadiu, i d'augment de la propietat entre camperols sense recursos a través de l'Institut Nacional de Colonització.

Els productors estaven obligats a vendre a l'Estat tota la producció a un preu fixat prèviament. L'administració era l'única que podia vendre els productes al consumidor a un preu també regulat. Per aquest motiu, molts productors van preferir vendre al mercat negre, on obtenien uns guanys més elevats. El resultat va ser el manteniment de la cartilla de racionament fins al 1952. El mercat negre o estraperlo va ser controlat tant pels productors agrícoles com per alts càrrecs del règim, que facilitaven aquest tràfic a canvi de grans comissions.

L'estraperlo va ser l'últim recurs per a moltes dones a les quals la guerra havia posat al capdavant de la família, i van passar de realitzar les tasques d'àmbit domèstic a haver d'immergir-se en un món totalment diferent. Entre les estraperlistes que pertanyien als sectors populars més afectats per la guerra i més allunyats de la cultura dels vencedors hi havia moltes vídues. La producció en l'àmbit domèstic pel autoconsum familiar formava part de les activitats de les dones en el mitjà rural, una part d'aquesta producció agrícola es desviava al mercat clandestí, sent una estratègia més que garantia la subsistència familiar. Per poder-ho fer, moltes dones camperoles duien a terme llargs desplaçaments a peu o amb tren, fins a la ciutat on hi havia una gran mancança d'aliments.

La diversitat de la demanda implica una divisió sexual de l'activitat,hi havia productes que necessitaven mitjans de transport com el ciment o la gasolina que va quedar reservat als homes mentre que les dones traficaven amb petit volum de mercaderies sobretot el que podien transportar amb el seu cos: tabac, galetes, xocolata, llet en pols, te, cafè i sucre entre d'altres.

Per eludir els controls ocultaven la mercaderia en el seu cos, i els fills i filles també s'implicaven en aquesta tasca de supervivència.

Franquisme

Acabada la Guerra Civil Espanyola, Franco es proclama oficialment cap d'Estat. Així es va imposar el franquisme, en honor al cognom del dictador.

El **franquisme** va ser el règim polític dictatorial vigent a Espanya entre 1939 i 1975, i en el qual el general Francisco Franco Bahamonde retingué tots els poders. El franquisme comptava amb el suport d'una part de la població, l'Església i els partits de dretes (carlins, Renovación Española, grups més dretans de la CEDA, Falange Española, JONS, etc.).

D'aquesta manera començà, el 1939, un règim dictatorial tradicionalista, catòlic, hispànic i de caire feixista, tot i que més tard s'autodefiní com a govern nacionalcatolicista que tenia les següents característiques:

· Franco era el cap suprem de l'Estat i concentrava en ell tot el poder polític amb un control autoritari i absolut sobre tots els àmbits en relació a l'Estat.

· Nacionalcatolicisme. El règim tingué com a puntal l'Església, que legitimà el règim, i fou clau per la influència internacional. També legitimà a Franco, dient que era l 'escollit de Déu per salvar la pàtria contra la República. L'Església, a canvi, rebé grans privilegis, com el control gairebé total (només discutit per la Secció Femenina) de l'educació i de la moral del règim.

· El poder militar va ser un dels fonaments més importants sobre el que es basava el règim, per tant no és d'estranyar que hi hagi un fort militarisme. Clara mostra d'això es veu amb la preponderància política (diversos militars ocuparen càrrecs polítics) i social (desfilades, uniformes, banderes, etc.) dels militars.

· Es defensaven fermament les tradicions, tradicionalisme, utilitzant i manipulant fets històrics com la Reconquesta, la Unificació espanyola amb el casament dels Reis Catòlics, l'Imperi...

· El govern creia perilloses les llibertats polítiques i es definia com a un govern antilliberalista i antiparlamentarista. També veia perillós el comunisme, defensant

l'anticomunisme, ja molt marcat durant la Guerra Civil perquè anava contra els interessos de l'oligarquia espanyola.

· Per la suposada protecció de la unitat de la pàtria, tot tipus d'identitat diferent a l'espanyola fou prohibida, prohibint les llengües parlades pels habitants de les diferents nacions dins de l'Estat (català, basc, gallec) i imposant el castellà.

· El model seguia algunes característiques feixistes que seguien el model proposat per Mussolini [14] (exaltació de la figura del Caudillo, legitimació de la violència, escenografia grandiloqüent, intervenció de l'Estat en tots els àmbits de la vida pública i privada, simbolisme feixista) encara que quan el feixisme fou derrotat pels aliats, aquests clars símbols feixistes es reduïren i dissimularen.

El franquisme es pot dividir en tres fases: la fase totalitària o autarquia (1939-1959), la fase tecnocràtica (1959-1969) i la fase de descomposició del règim (1969-1975), que posteriorment desenvoluparé.

[14] **Mussolini:** També conegut com *el Duce*, va ser un militar, polític, fundador del feixisme, i dictador italià des de 1922 fins al 1943, quan va ser proclamat president de la República Social Italiana fins al seu enderrocament al 1945 quan va ser executat.

Falangisme

Era una organització anticomunista i anticapitalista, sent partidaris del tercer posicionisme ideològic, representant la variant espanyola del feixisme italià i alemany.

La Falange defensava un sistema autoritari, totalitari, nacionalista, no parlamentari i imperialista, tenia com a objectiu frenar el procés revolucionari de l'esquerra mitjançant l'acció directa amb milícies i amb el culte a la violència (actuant de manera molt similar a les forces de xoc de Mussolini), i pretenia acabar amb la lluita de classes mitjançant una estructura de sindicats verticals que agrupés a treballadors i empresaris sota un mateix sindicat, agrupats per sectors.

El partit va estar influït per altres partits radicals com Renovación Española i Comunión Tradicionalista amb els quals es fusionaria durant el franquisme, però el partit més influent a la Falange van ser les Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (JONS), organització amb la qual es fusionaria al 1934 formant el partit FE y de las JONS.

Aquell mateix any, i amb la intenció d'unir els ideals dels dos partits fusionats, es van crear els anomenats *ventisiete puntos* i es va adoptar el jou i les fletxes, símbol dels Reis Catòlics, convertint-lo en el seu símbol.

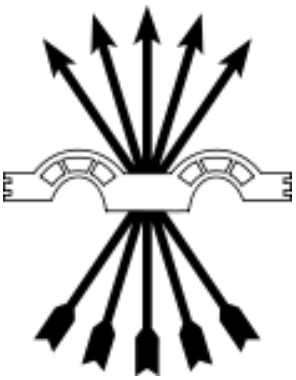

El jou i les fletxes

Els *ventisiete puntos* tracten:

- la voluntat d'unitat i d'imperi (punts de l'1 al 3):

"Espanya és una unitat de destinació en l'universal. Tota conspiració contra aquesta unitat és repulsiva. Tot separatisme és un crim que no perdonarem. La constitució vigent, quan incita a les digressions, atempta contra la unitat de destinació d'Espanya. Per això desitgem la seva anul·lació fulminant." [15]

- els punts 4, 5 i 6 desenvolupen aspectes militaristes. I els punts 6, 7 i 8 aspectes sobre l'Estat i l'individu:

"L'Estat nacional-sindicalista permetrà tota iniciativa privada

[15] Punt 2 dels *Veintisete Puntos* de la Falange

compatible amb l'interès col·lectiu, i encara protegirà i estimularà les iniciatives beneficioses." [16]

- els punts 9 al 16 estan referits a l'economia i al treball

"Concebem a Espanya en l'econòmic com un gegantesc sindicat de productors" [17]

- En els punts 17 al 22 es fa una síntesi d'una particular reforma agrària i els punts 23 al 25 es dediquen a l'educació i a la religió:

"El nostre moviment incorpora el sentit catòlic –de gloriosa tradició i predominant a Espanya- a la reconstrucció nacional. L'Església i l'Estat concordaran les seves facultats respectives sense que s'admeti intromissió o activitat alguna que menyscabi la dignitat de l'Estat o la integritat nacional" [18]

- El punt 26 enuncia el seu esperit revolucionari i el 27 la intenció de no pactar en la conquista de l'Estat.

Durant la II República, Falange era un grup minoritari sense gaire força política ja que el govern de la CEDA no estava d'acord amb els plantejaments del partit. Aquestes desavinences van dur a la clausura de molts locals falangistes, fins que al 1936 va ser il·legalitzat després que un membre del partit intentés un atemptat contra el catedràtic de Dret i militant socialista Luis Jiménez de Asúa.

Amb l'esclat de la guerra, però, el partit va guanyar molta força entre els revoltats franquistes tot i la mort de José Antonio Primo de Rivera a la guerra.

Durant la guerra, a causa de l'afany de poder de Franco sense distensions, la FE de las JONS va ser obligada fusionar-se amb les altres forces polítiques que recolzaven a Franco, passant a formar la FET y de las JONS, el partit únic de la dictadura franquista.

José Antonio Primo de Rivera

D'aquesta manera el falangisme va trobar en la dictadura franquista el seu lloc, sent la FET y de las JONS el partit que aportà la ideologia del règim franquista, fou l'element aglutinador dels sectors socials que feien costat al règim i va crear els sindicats verticals com aparells estatals per substituir qualsevol possibilitat d'organització de la classe obrera.

[16] Punt 8 dels *Veintisete Puntos* de la Falange
[17] Punt 9 dels *Veintisete Puntos* de la Falange
[18] Punt 25 dels *Veintisete Puntos* de la Falange

La Sección Femenina

Com ja he explicat anteriorment, la Sección Femenina va ser una organització femenina creada al 1934 per Pilar Primo de Rivera com a la branca de dones de la Falange Espanyola.

Durant el franquisme va ser l'organització de dones més important, i va tenir un paper trivial en la difusió dels ideals del partit únic.

El recolzament de la Sección Femenina cap al nacionalcatolicisme franquista, va trobar en l'Església una gran aliada, però al mateix temps una gran rival, ja que les idees purament feixistes que es mantingueren en la ideologia de la Sección Femenina foren fortament discutides per l'Església, com aquella part que implicava la mobilització de la dona, atorgant-li cert drets i certa, encara que molt poca, independència (el feixisme genèric considerava que la mobilització de la població havia de ser total, implicava tothom en el procés de realçar la raça i la nació).

Però l'enfrontament més destacable que la Sección Femenina va tenir amb l'Església va ser en l'àmbit de l'educació. La Sección Femenina va trencar el monopoli absolut de l'educació de l'Església, quan les seves afiliades començaren a donar classes de les matèries de *Política*, *Hogar* i *Educación física* (teòricament a partir del 1941, però no s'introduïren realment a les aules fins al 1948) ja que l'Església considerà que en aquestes classes es transmetien a les alumnes idees poc adequades per a la ment femenina i sobretot considerava inapropiada l'educació física, que pensava que era totalment contrària al comportament de submissió i pudor que havien de tenir les dones.

Classes de cuina de la Sección Femenina

La Sección Femenina va prendre com a model a la organització femenina homòloga alemanya (Arbeitsdienst i Reichsfrauenführung) i italiana (Fasci Femminili), tot i que aquesta última no va influir tant com la alemanya.

Igual que la Arbeitsdienst i Reichsfrauenführung, prengueren mesures semblants per apartar la dona del treball i millorar la natalitat.

Es donava una situació en què la mortalitat infantil era elevada, però així i tot la natalitat començava a baixar, i davant d'això, i per assegurar la supervivència de la

raça, es promogueren mesures per tal que les dones deixessin de treballar i així tinguessin més fills: això es féu mitjançant polítiques que degradaven moltíssim les condicions laborals femenines respecte a les masculines (reafirmant de passada la societat patriarcal) i restringint les sortides laborals femenines.

Tot i això, la dona no va estar exclosa completament del món laboral, ja que des de la mateixa Sección Femenina es considerava que el treball femení era necessari per a les dones solteres, amb el marit al front o que necessitaven més ingressos dels que podia proporcionar el marit per tal de mantenir la família.

Per tal de que això fos possible, la Sección Femenina va crear guarderies diürnes per a mares treballadores, i fins i tot (encara que no de manera general) es va encoratjar a realitzar feines que no fossin les de mestra o infermera (considerades moralment adequades per al rol femení) sinó altres com telefonistes, esteticistes, treballadores del metro, cambreres, artistes...

Tot això va provocar la dura crítica de l'Església i d'altres organitzacions que acusaven a la Sección Femenina de feministes.

Tot i aquestes desavinences, l'Església i la Sección Femenina estava molt unida en altres temes, com era el de la importància de la família, ja que coincidien en el paper tradicional de família i dona, que es mantenia per una jerarquia on les dones estaven subordinades al marit i els fills s'havien d'educar amb el model del falangisme.

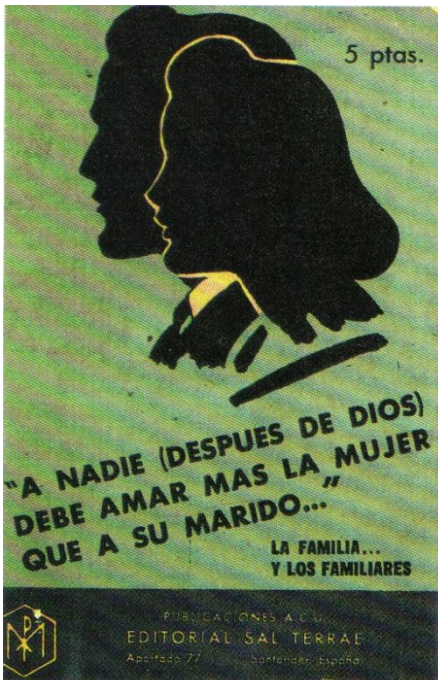

Amb aquest objectiu, la Sección ensenyava a les nenes i joves que l'objectiu de la seva vida era casar-se i ser mares, ja que donar fills a la Pàtria era la major glòria possible. Els ensenyava que havien de crear una família on elles tindrien la funció, en primer lloc, de convertir la casa familiar i l'entorn en acollidor, amb el mateix estil que havien de tenir elles, apte per al repòs del marit, al qual havia de comprendre, consolar i obeir.

"Una de les principals qualitats de la bona mestressa de casa és la de ser estalviadora (...) que tingui la casa neta i ordenada, i si són pagesos que sàpiguen ajudar al camp, que sigui bona amb el seu espòs, els seus pares, els seus fills i els seus sogres, perquè si és dolenta amb ells,

donarà mal exemple als fills (...) també ha de ser una bona cristiana perquè així els seus fills siguin bons ciutadans i Espanya se enorgullirà d'ells!" [19]

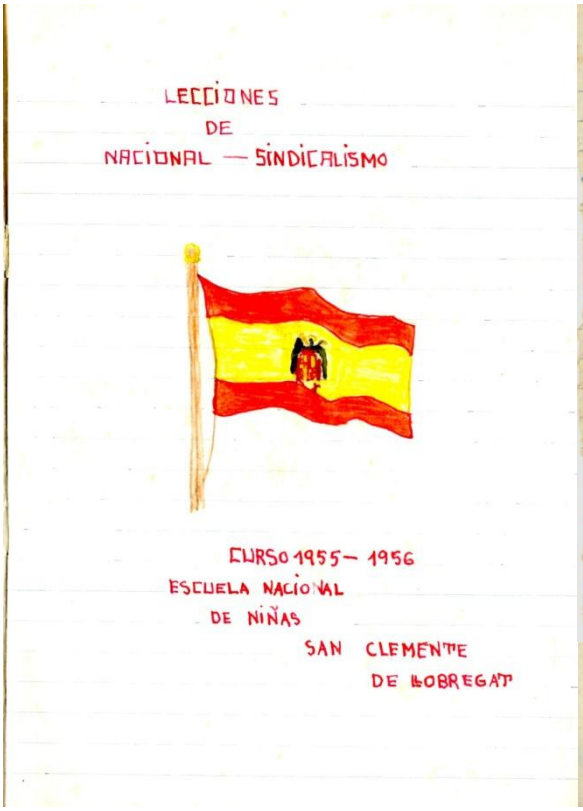
LECCIONES
DE
NACIONAL — SINDICALISMO

CURSO 1955— 1956
ESCUELA NACIONAL
DE NIÑAS
SAN CLEMENTE
DE LLOBREGAT

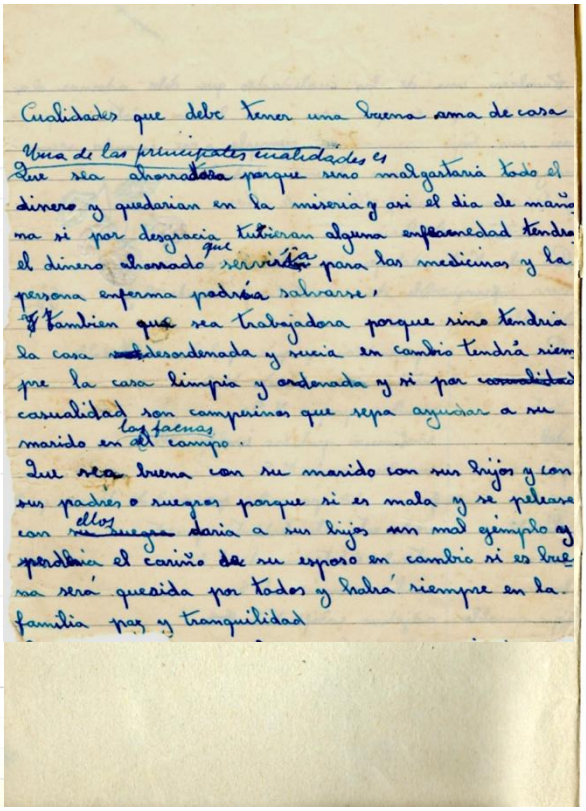
Cualidades que debe tener una buena ama de casa

Una de las principales cualidades es
que sea ahorradora porque sino malgastaría todo el
dinero y quedarían en la miseria y así el día de mañ
ana si por desgracia tuvieran alguna enfermedad tendría
el dinero ahorrado que serviría para las medicinas y la
persona enferma podría salvarse.

Y también que sea trabajadora porque sino tendría
la casa desordenada y sucia en cambio tendrá siem
pre la casa limpia y ordenada y si por casualidad
casualidad son campesinos que sepa ayudar a su
marido en las faenas del campo.

Que sea buena con su marido con sus hijos y con
sus padres o suegros porque si es mala y se pelean
con ellos suegros daría a sus hijos un mal ejemplo y
perdería el cariño de su esposo en cambio si es bue
na será querida por todos y habrá siempre en la
familia paz y tranquilidad

La majoria d'afiliades a la Sección Femenina eren molt religioses, eren dones analfabetes, generalment del camp, que a més a més sovint professaven la religió catòlica gairebé com una superstició, venerant diferents sants i verges.

Encara que la religiositat era molt forta dins la Sección Femenina, tenia certes particularitats, com el fet de que es pogués debatre sobre certs aspectes de la fe, considerats tabú, particularitats que també es mostren en el fet d'adoptar com a patrona no la Verge Maria (recatada, asexuada, obedient a Deu, pura i lliure del pecat original) sinó Santa Teresa, una santa considerada emprenedora i valenta, com volia la Sección Femenina que fossin les dones.

"-Per què es va escollir santa Teresa De Jesús com a patrona de la Sección Femenina?

- Per ser una santa espanyola i perquè les seves virtuts i caràcter encaixen molt bé amb la nostra manera de ser, i sobretot perquè protegeixi la Sección Femenina." [20]

[19] Redacció de l'alumna Mª Dolors Fulquet Pauses, Sant Climent de Llobregat 1955
[20] Sección femenina, enciclopèdia elemental, 1957

(Sección Femenina, *Anuario de 1941*)

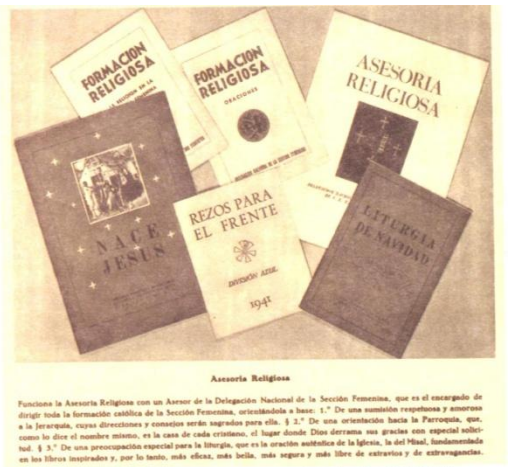

(Sección Femenina, *Anuario de 1944*)

D'aquesta manera tot i que la religió era obligatòria a les escoles, i s'havia d'anar a missa, la Secció Femenina va permetre que hi haguessin membres de la organització que professessin una fe personal, es podia accedir a l'organització tenint simplement uns coneixements sobre l'Església catòlica i no sent anticlerical. Inclús l'assistència a missa obligatòria es podia evitar ja que la pròpia Pilar argumentava que no s'havia d'imposar a les *Flechas* (afiliades menors de 17 anys) anar a missa, ja que era una iniciativa que havia de sortir d'elles mateixes.

L'Església va reclamar que es retirés de l'ensenyament l'assignatura *Hogar* ja que les monges consideraven que pel que fa a l'ensenyament de puericultura les explicacions eren massa explícites. Pilar Primo de Rivera va defensar a les professores i continguts de la Sección Femenina, i va negociar amb les escoles per poder mantenir el programa complet, però si no cedien s'ensenyava un programa retallat.

Pel que fa a l'Educació Física, l'enfrontament va ser també inevitable. La Sección Femenina defensava l'esport com a pràctica saludable, que ajudava a les espanyoles a créixer fortes i sanes, i així tenir una descendència també forta i sana. L'Església però, deia que la roba esportiva era massa provocativa. Aquest problema va acabar amb l'estipulació de la roba esportiva (més a la moral catòlica que a la comoditat esportiva) per part del pare Fray Justo. Però no tots els esports eren aptes per a la participació femenina, les dones quedaven excloses d'aquells esports considerats més masculins (futbol, lluita, rem, atletisme...).

"No s'ha de prendre l'esport com a pretext per portar vestits d'esport escandalosos. Podem lluir la nostra habilitat esportiva, però que aquestes no serveixin per fer exhibicions indecents.

Tampoc tenim que prendre l'esport com a pretext per independitzar-nos de la família, ni per ninguna llibertat contrària a les bones costums." [21]

La recatada manera de vestir que exigia l'Església, també va provocar un altra enfrontament amb la Sección Femenina quan es creà *Coros y Danzas* el 1939, que tenia l'objectiu de recopilar i conservar cançons i balls tradicionals espanyols, l'Església es va oposar completament, ja que en moltes d'aquestes exhibicions, la dona portava els vestits tradicionals que sovint no eren aprovats per l'Església.
Per aquest motiu, la Sección Femenina es va veure obligada a cedir i negociar amb representants de l'Església sempre que volia dur a terme un festival.

"Música, dansa, magnífics exponents de l'ànima dels pobles que sorgeixen dels seus ritmes. Per això ressuscita la dansa la Sección Femenina" [22]

Tot i els conflictes entre aquestes dues organitzacions, en conjunt formaven un bloc unit que constituïa la base ideològica del règim.

La Sección Femenina va dur a terme un seguit de mesures educatives i sanitàries en les zones rurals, més pobres i més analfabetitzades d'Espanya, ensenyant tot una sèrie de nous hàbits que van ajudar a millorar la vida de les famílies camperoles.

L'objectiu de totes aquestes mesures era la de millorar la vida de les famílies pageses a fi de guanyar-se a la gent del camp i ampliar la influència franquista, i sanejar l'economia rural per emprendre un nou procés de reactivació de l'economia nacional,

[21] Sección Femenina. Economia domèstica, per batxillerat, comerç i magisteri, 1968.
[22] *Consigna*, revista de la Sección Femenina, 1940

per no rebre cap ajuda de l'exterior, i poder dur a terme la política autàrquica que defensava el règim.

Així es creà la figura de les divulgadores "*sanitario-rurales", constituïdes per professorat de la Sección Femenina i auxiliars sanitàries de la Sección Femenina (ATS)* les quals durien a terme una feina semblant a les infermeres i que tindrien un paper molt important al camp.

Les famílies a canvi d'aquestes ajudes mèdiques rebudes (visites a domicili, vacunes...) passaven a ser considerades en gran part afiliades de la Sección Femenina.

Però aquesta ajuda va enlluernar a un gran sector de la població agrícola que no va veure el transfons ideològic. La Sección utilitzà aquest fet i també el fet de que les dones del camp havien tingut menys contactes amb la vida que la República els havia ofert, per adoctrinar-les més fàcilment.

"La ATS té una relació de subordinació, per tant està sotmesa al metge i a ella ha d'obeir en aquelles coses en les quals el metge imposi l'obediència. (…) No ha de murmurar del metge, no ha de contradir al metge i solament en aquells casos en els quals l'ATS vegi clarament que el metge s'ha equivocat pot fer-li a aquest alguna observació, però, en general, l'ATS, com a norma constant ha de tenir una obediència respectuosa al metge, que en aquest cas i en casos semblants sempre és superior." [23]

De les tres funcions importants de la Sección Femenina (adoctrinadora, educadora i assistencial) la que va tenir un caràcter més clarament aglutinador va ser la del *Servicio Social*, ja que va ser l'única que va esdevenir obligatòria per a bona part de la població femenina, gairebé totes les dones d'entre 17 i 35 anys.

Com ja he explicat anteriorment, el Servei Social va ser establert el 7 d'octubre de 1937, mitjançant un decret oficial que obligava les dones a la prestació d'aquest, a mans de l'organització *Auxilio Social,* fins al 1939 quan va ser traspassat a mans de la Sección Femenina.

El servei social, anomenat popularment *mili femenina*, tenia una durada total de sis mesos (tres de formació, i tres de prestació de serveis). Aquest era obligatori, i si la dona no l'havia realitzat, estava exclosa a presentar-se a oposicions, treballar en empreses públiques i privades, i ocupar llocs públics.

[23] Pare Peiró, per a l'assignatura de *Moral* de les estudiants d'infermeria

"A totes les dones solteres o vídues, sense fills, des dels 17 als 35 anys que vulguin prendre part en oposicions i concursos, obtenir títols (...) a partir de l'1 de gener de 1945, s'exigirà el certificat d'haver-lo fet totalment per obtenir passaports, carnets de conduir, licències de caça i pesca(...)"[24]

Estaven exemptes de fer-lo aquelles dones amb problemes físics, les casades, vídues amb fills al seu càrrec, obreres (fins al 1944) i aquelles que haguessin prestat algun servei durant la guerra.

Com passava amb la mili masculina, moltes dones van intentar evadir aquest servei al·legant diferents raons, ja que en molts casos fer el Servei Social significava deixar en segon pla les seves ocupacions quotidianes i/o les seves expectatives de vida.

També va ser utilitzat com a eina per inculcar els valors de la Sección Femenina a aquelles dones que van realitzar el Servei Social.

"La imposició del Servei Social a la dona espanyola ha de servir per aplicar les aptituds femenines en alleujament dels dolors produïts en la present lluita i d'angoixes socials de la postguerra, alhora que valer-se de la capacitat de la dona per afirmar el nou clima de germanor que propugnen els vint-i-sis punts programàtics." [25]

SERVICIO SOCIAL
de la MUJER

NOTA 1.ª—Este documento será el único acreditativo del cumplimiento del SERVICIO SOCIAL por su titular.

NOTA 2.ª—Bastará su presentación ante la dependencia correspondiente con copia del mismo para que, previa su compulsa e incorporación de ésta al expediente, se estime cumplido el requisito de su justificación, sin perjuicio de las inspecciones y sanciones que procedan en caso de falsedad.

Mod. SS. 2.031.—I. G. Mogerit, S. A.—Madrid.

Una de les eines principals que el règim franquista utilitzava per inculcar els seus valors era l'escola, que com bé he dit estava dirigida o bé per la Sección Femenina o bé per l'Església. Però els valors que el règim demanava a un gènere no eren els mateixos que els que reclamaven a l'altre gènere, i per inculcar aquests valors diferents s'havien d'impartir unes assignatures, o altres, depenent de si eres noi o noia, com bé podem observar en els següents certificats escolars:

[24] **Cita, per *Y*, Abril de 1944**
[25] **Decret d'Unificació de la Falange** de l'abril de 1937

El niño Emilio Iglesias
de 11 años, domiciliado en la calle
n.º piso puerta es
alumno del Grupo Escolar «Emilio Juncadella» y se
halla adscrito a la clase 6
Barcelona, de de 195
EL DIRECTOR,
Hernandez

FEBRERO

Faltas mañanas	
Faltas tardes	
Aseo	9
Conducta	7
Cálculo	7
Dibujo y trabajo manual	6
Geografía e Historia	10
Ciencias	10
Trabajo en casa	9
Religión	8
Lenguaje	9
Escritura	8
Suma	83

Calificación media en puntos: Maestra Lic.

EL MAESTRO,

V.º B.º del padre o encargado.

26

INSPECCION DE ENSEÑANZA PRIMARIA

Provincia de BARCELONA

Registrado con el número 1731-34

El Inspector Jefe,

DETALLE DE LAS CALIFICACIONES

Suspenso	0 a 1
Aprobado	2 y 3
Bueno	4, 5 y 6
Notable	7 y 8
Sobresaliente	9 y 10

Expedido certificado de Estudios Primarios

ESCUELA de la Institución Católico Social Nuestra Señora
Localidad Barcelona
Provincia Barcelona

Apellidos Negre Vidal
Nombre Francisca Paquita
Fecha de nacimiento 28 Agosto 1944
Naturaleza Barcelona
Provincia Barcelona
Domicilio Calle Aguila n.º 5-1.º 1
Nombre del padre o tutor José
Profesión jornalero
Nombre de la madre Francisca
Fecha de iniciación de la escolaridad 1951
Fecha de término de escolaridad

Observaciones:

Inspección Provincial de Enseñanza Primaria
— Barcelona —
Expedido certificado de Estudios Primarios

Inspección Provincial de Enseñanza Primaria — Barcelona — Expedido certificado de Estudios Primarios

CURSO 1956 - 1957 — SECCION 2.ª — PERIODO 1.º

CONCEPTOS		Primer trim.	Segun. trim.	Tercer trim.	Media anual
Materias instrumentales	Lectura	6	6	6	6
	Escritura	6	8	7	7
	Dibujo	6	6	6	6
	Cálculo	6	8	9	7'6
Materias formativas	Religión	8	8	8	7'6
	Geografía e Historia	9	8	10	9
	Lengua	5	7	9	7
	Matemáticas	7	7	7	7
	Formación del espíritu nacional	6	10	8	8
	Educación Física	10	10	10	10
Materias complementarias	Ciencias Naturales	5	8	9	7'6
	Trabajos Manuales	8	10	10	9'3
	Prácticas Taller				
	Formación para el hogar	6	8	7	7
Hábitos	Deberes	B	MB	B	
	Conducta	MB	MB	MB	
	Puntualidad	MB	MB	MB	
	Aseo	MB	MB	MB	
Faltas	Justificadas	7½	18	4½	
	No justificadas				

Firma del Maestro,

Enterado: Firma del padre,

1.er trim.
2.º trim.
3.er trim.

27

Comparant els dos butlletins de notes que he recuperat dels records dels meus avis, podem observar clarament com ja des de l'escola primària es preparava diferent als nens que a les nenes, mitjançant l'aplicació d'unes assignatures concretes que en el cas de les nenes les preparava per al seu futur com a "bones mestresses de casa" mitjançant les assignatures *Formación para el hogar* i *pràcticas de taller.*

[26] Currículum escolar de l'any 1954 de Emili Iglesias Quevedo (avi matern)
[27] Currículum escolar de l'any 1957 de Francesca Negre Vidal (àvia materna)

En aquests butlletins també hi ha una clara mostra del masclisme predominant d'aquell temps, ja que únicament podien estar firmades pel cap de família que era el pare o l'encarregat, mai la mare.
També observem com les nenes tenien d'assignatura l'educació física, que com bé he explicat amb anterioritat, era una assignatura a la que la Sección Femenina donava molta importància.

Per últim cal destacar una contradicció dins d'aquesta organització ja que el model defensat fèrriament per les caps de la Sección Femenina, no eren seguits per dites dirigents. Com posteriorment veurem, el model femení imposat pel franquisme era el d'una dona submisa, dedicada a la família, al benestar del marit i a les tasques domèstiques, sense gaire cultura ni inquietuds socials, preparada només per servir com a mare i com a esposa. Malgrat això, les mateixes dirigents de l'organització no seguien aquest model, ja que solien ser dones independents, eren fermes defensores de les seves idees, amb una bona educació i una bona posició social, i la majoria d'elles ni tan sols estaven casades.

EL PERÍODE D'AUTARQUIA DEL FRANQUISME (1939-1959)

El concepte autarquia significa: autosuficiència econòmica d'un país, rebutjant ajut aliè. En els anys 40 la dictadura militar es va afermar mitjançant la repressió política i econòmica dels opositors i va mantenir una política econòmica basada en l'autarquia. Aquesta va ser provocada per la Segona Guerra Mundial, en la qual la dictadura franquista va tenir una participació favorable a l'Alemanya nazi per la derrota de la Unió Soviètica (amb l'enviament de tropes voluntàries de la División Azul, que durant dos anys va servir l'exèrcit alemany en el front oriental). Aquesta col·laboració li va costar l'aïllament econòmic per part de la ONU (recentment creada pels països vencedors), després de la guerra.

En els anys 50, en el marc de la Guerra Freda la posició geogràfica d'Espanya i la seva dictadura militar es van acabar convertint en estratègics per a Estats Units i els seus aliats europeus enfront de la Unió Soviètica. L'aliança d'Espanya amb els Estats Units va posar fi a l'aïllament internacional del règim i va afavorir una gradual obertura de l'economia nacional, que seguia a uns nivells de desenvolupament inferiors als de la resta d'economies d'Europa occidental, que en la Guerra Mundial havien sofert desastres similars al de la Guerra Civil Espanyola.

Paper de la dona en l'etapa d'autarquia franquista

La dictadura franquista va voler imposar un model de societat amb una política de gènere regulada per una legislació civil que negava a les dones qualsevol tipus d'autonomia individual i les convertia en l'eix de la moralitat social. Les dones van quedar així relegades a un paper de subordinació que les recloïa a l'àmbit domèstic. Franco va desenvolupar una legislació que excloïa a les dones de nombroses activitats en l'intent de mantenir-les en rols molt tradicionals.

➢ DONA I TREBALL

Cartell de la Sección Femenina

Com veurem a l'apartat *dona i educació,* les noies i els nois estaves ja des de ben petits separats en diferents escoles, on se'ls educava de manera diferent, transmetent uns valors per als nois i uns d'altres per a les noies, a fi de que cada sexe dugués a terme la tasca que el franquisme creia convenient per cada gènere, imposant així el futur laboral del gènere femení en inferioritat de condicions envers al masculí. La nena era educada per ser una bona mare i mestressa de casa.

"Un arquitecte no pot ser bo si no dibuixa bé; un enginyer, sense el coneixement de les matemàtiques, seria un fracàs; el mateix succeeix amb les dones: la seva base fonamental és la casa; guisar, planxar, sargir, etc." [28]

Es tractava així d'una clara postura antifeminista, com es pot comprovar amb aquesta llei: *"L'Estat prohibirà el treball nocturn de les dones, regularà el treball a domicili i alliberarà a la dona casada del taller i de la fàbrica"* [29]. El nou règim no només es va preocupar "d'alliberar" la dona del taller i la fàbrica, sinó que també va "alliberar" a la dona amb estudis de llocs de treball més prestigiosos i ben remunerats. D'aquesta manera, durant aquest primer període franquista, a la dona se li va negar l'accés a algunes professions com: advocada de l'Estat, agent de canvi i borsa, metgessa del Cos Facultatiu de presons, tècnic de duanes, inspectora tècnica de treball, fiscal, jutgessa, magistrada, i també va ser exclosa de les oposicions per diplomàtic i per notari (fins i tot es va aprovar una llei que prohibia l'entrada a borsa a les dones i als gossos, i que va estar vigent fins a la dècada dels 70).

El càrrec més prestigiós que podia accedir una dona de l'època era a mestra, ja que tan aviat com hagués el suficient nombre de dones mestres titulades, haurien de substituir als homes mestres a les escoles de nenes.

[28] Frase de Pilar Primo de Rivera en relació a l'educació i el treball femení.
[29] Fur del Treball de 1938, una de les vuit lleis fonamentals del franquisme.

Per això, si a la població en general ja li mancava els drets individuals i polítics propis de les democràcies, les dones encara estaven més relegades ja que tenien una participació gairebé nul·la en la dimensió sociopolítica.

Des dels inicis de l'any 1939 es va obligar a donar d'alta a les dones i als homes per separat, però només elles havien de declarar el nom del cònjuge, la seva professió, lloc de treball, salari rebut i nombre de fills.

És més, a la fi d'aquell any es va prohibir a les dones inscriure's com a obreres en les oficines de col·locació, excepte si eren caps de família i mantenien a aquesta amb el seu treball, si estaven separades, si es trobava incapacitat el seu marit, o si eren solteres, bé sense mitjans de vida, bé en possessió d'un títol que els permetés exercir alguna professió.

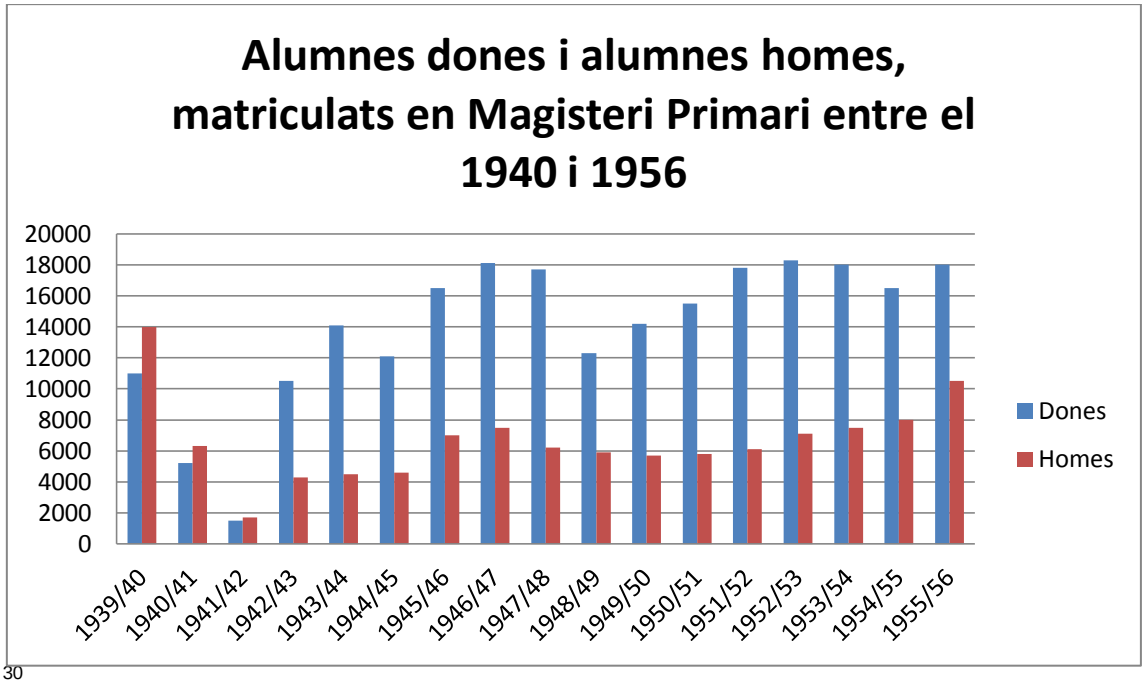

[30]

Explicació del gràfic a l'annex 3

Però les diferencies entre homes i dones no només era a nivell de valors i tasques a desenvolupar a la llar, la desigualtat salarial entre gèneres era escandalosa, arribant en alguns casos a unes diferències de gairebé la meitat del sou, només pel fet d'haver nascut home o dona, com podem observar en la següent taula:

[30] Dades extretes de l'Anuari Estadístic d'Espanya, 1948, p.194; Anuari Estadístic d'Espanya, 1958, p.808

SALARIS MÍNIMS DIARIS EN PESSETES PER A LES CONSERVES, 1941

Categories	Homes	Dones	Diferencia H-D (%)
Oficials de primera	10,00	-	-
Oficials de segona	9,00	-	-
Obrer especialitzat	9,00	6,50	27,8
Peons/auxiliars femenins	7,50	4,00	46,7
Ajudant de cuina (18-20 anys)	5,00	4,00	20,0
Ajudant de cuina (16-18 anys)	3,50	3,00	14,3
Aprenent	2,50	2,50	0,0

[31]

Com es pot observar en la taula, la diferència no era únicament salarial, sinó també a l'hora de poder accedir a càrrecs de responsabilitat elevada (oficials de primera, oficials de segona...)

➢ DONA FAMÍLIA I MATRIMONI

Les relacions de la família es basaven en la jerarquia. La dona estava supeditada a l'home, i els fills als pares. Era la submissió de la dona a l'home, convertint-la en la seva ombra. La seva funció consistia a fer-li agradable la vida, cuidar de la casa, engendrar els seus fills i procurar-li plaer. El matrimoni era per ser mare.

"A través de tota la vida, la missió de la dona és servir. Quan Déu va fer el primer home, va pensar: «No és bo que l'home estigui sol». I va formar la dona, per a la seva ajuda i companyia, i perquè servís de mare. La primera idea de Déu va ser el 'home'. Va pensar en la dona després, com un complement necessari, això és, com alguna cosa útil". [32]

La pàtria potestat prohibia a les dones menors de vint-i-cinc anys abandonar la llar sense permís dels seus pares de no ser per casar-se.

[31] Font: Salaris mínims aprovats per la Direcció general de Treball, 14-5-1941
[32] Discurs de la Sección Femenina, Formació Politicosocial

Des de molt jove, la dona era impulsada a buscar marit com a assegurança de vida, i difícilment podia rebel·lar-se. Per tant, calia preparar-les i disposar-les des de la seva més primerenca edat per al matrimoni, en lloc d'una bona formació, encaminada a la seva pròpia subsistència com a ciutadana.
La mare, en alguns casos, li solia dir a la seva filla que no es preocupés si no sentia amor per ell, que això era alguna cosa sense importància i ja vindria amb el temps.
Si la núvia havia estat deshonrada abans de casar-se, tenia dues opcions: el casament forçat o l'abandonament de la casa paterna. La mercaderia estava espatllada.

""El himen representa per a la dona un triomf sobre la temptació, i un orgull per a l'home posseïdor" [33]

En alguns matrimonis la diferència d'edat era abismal. Era com un intercanvi, ella li donava joventut, bellesa i virginitat, ell, a canvi, seguretat econòmica.

"Deu anys de diferència no estan malament entre home i dona, sempre, naturalment, a benefici d'ella. Realment l'home ha de tenir el cap més centrat, i els gustos més consolidats que la seva mitja taronja. I a més convé que es posi vell abans, perquè així ens donen un cert marge de descans en la seva ànsia de...«corretejar»"[34]

L'obediència de la dona cap al seu espòs quedava reflectida en el Codi Civil, ja que el matrimoni era un llaç indissoluble. L'esposa estava supeditada al marit amb la convicció manifesta d'inferioritat legal.
El seu paper en la vida social era: cuina, nens i església, convertint-la en la reina de la llar, seguint l'exemple de les tres K nazis (*Kinder, Küche, Kircher*)[35]

[33] Dr. Box, *Higiene sexual expuesta a los adultos ilustrados*, del 1948
[34] *Medina,* «consúltame», 17 de gener de 1943
[35] Les tres K: Consigna nacionalsocialista que manava a les dones a atendre als nens, a la cuina i a l'església

➢ DONA I SEXUALITAT

L'espai de la dona en el franquisme, doncs, quedava reduït a la família, on compliren el paper tan promocionat de "proporcionar fills a la Pàtria".

Família nombrosa del franquisme.

"S'estableix un subsidi de 30 pessetes mensuals a partir de dos fills, que ascendirà en una escala progressiva en fraccions de 15 pessetes fins a dotze fills. Per cada fill que excedeixi dels dotze, s'addicionarà en 50 pessetes el subsidi" [36]

Es va dissenyar un prototip de dona exposat des de l'escola, l'Església i els mitjans de comunicació: La dona havia d'anar convenientment vestida, amb mànigues llargues o al colze, sense escots, amb faldilles folgades que no assenyalessin els detalls del cos ni acaparessin atencions indegudes. La roba no podia ser curta i molt menys transparentar-se. Les dones joves no havien de sortir soles ni anar acompanyades d'homes que no fossin de la família.

No es pot passar per alt la repressió sobre els cossos femenins duta a terme amb una especial persecució de l'avortament o la prohibició dels mètodes anticonceptius, així com l'eliminació de qualsevol tipus d'informació sexual. El sexe estava considerat com una acció de mera reproducció, i qualsevol tipus de plaer femení fou considerat com a pecat.

"La masturbació exerceix una influència negativa en el desenvolupament del caràcter dels joves (...) falta de concentració, falta de resistència, de capacitat per l'esforç, desinterès i apatia, són les conseqüències de la masturbació" [37]

"A les dones se'ls deia que no pensessin en l'acte sexual, que resessin el rosari mentalment, no es consentia el seu plaer"[38]

També cal esmentar el difícil paper que tenien les dones homosexuals.

[36] Llei de Bases del 18 de juliol de 1938
[37] *Vida sexual sana*, 1951
[38] Dolores Juliano, catedràtica de la Universitat de Barcelona.

El franquisme va perseguir i reprimir durament als gays, però en quant a les lesbianes simplement se les ignorava, oficialment al règim franquista no existien les dones homosexuals, tot i representar aproximadament un 10% de la població femenina.

"Els homes han recuperat la seva història més fàcilment. L'homosexualitat masculina es va reprimir dura i clarament. Amb la dona va haver-hi ocultament, les lesbianes no existien oficialment, malgrat representar al 10% de les dones."

A més el Codi Penal castigava durament a la dona que cometés adulteri (la dona casada que tingués relacions amb un home que no fos el seu marit), mentre que en els homes només era delicte si es tractava d'amistançament (que el marit tingués amistançada dins de la casa conjugal o notòriament fora d'ella).
En molts casos la dona consentia que l'home tingués un amant, sempre i quant no faltés de res a casa. També estava durament castigada i perseguida l'homosexualitat, considerada d'antinatural, i els aparellaments clandestins.

L'article 416 del Codi Penal castigava amb l'arrest major o multa a tots aquells que venguessin, anunciessin o subministressin qualsevol procediment capaç de facilitar l'avortament o evitar la procreació.

En el cas de l'avortament, es feia una reducció de la condemna si s'al·legava la deshonra que suposava per a la família una mare soltera. Les mares solteres foren marginades, i tant elles com les vídues sense fills, estaven obligades a fer el servei social que es feia cada dia, sis hores al dia, durant sis mesos, per tal de doctorar-se com "una dona molt dona" i així estar preparades per trobar una feina i poder tirar els fills endavant.
La violència domèstica, autoritzada pel règim, durant el franquisme va ser molt important, però mai va ser considerada un delicte.

La moralitat nacionalcatolicista imposada per l'Església tenia una obsessió: la sexualitat. D'entre totes les immoralitats, les considerades més greus eren aquelles vinculades a l'erotisme i l'amor sexual, ja que es creia que eren uns vicis absolutament pecaminosos.

Tot allò que no correspongués al sexe procreador dins del matrimoni era considerat llibertinatge, pecat i concupiscència, i havia de ser eradicat.
Els requisits indispensables i única del sexe eren: la penetració, l'efusió de l'esperma i la retenció d'aquest per part de la dona.
Així mateix, si la sexualitat en general era un tema tabú i mal vist, la sexualitat femenina, aquella que implicava un plaer sexual per a la dona era un pecat venial.

"L'esposa decent, la veritablement honesta, havia de reprimir tota excitació i tot sentiment de plaure quan el marit la posseïa, gairebé sempre a les fosques i moltes vegades amb la camisa de dormir posada, algun dels quals incorporaven una espècie de finestreta abatible a l'altura del pubis per facilitar la penetració sense necessitat de despullar-se". [39]

"Quan respecta a la possibilitat de relacions íntimes amb el teu marit, és important recordar les teves obligacions matrimonials: si ell sent la necessitat de dormir, que sigui així no li pressionis o estimulis la intimitat. Si el teu marit suggereix la unió, llavors accedeix humilment, tenint sempre en compte que la seva satisfacció és sempre més important que la d'una dona. Quan aconsegueixi el moment culminant, un petit gemec per la teva banda és suficient per indicar qualsevol plaer que hagis pogut experimentar. Si el teu marit et demanés pràctiques sexuals inusuals, sigues obedient i no et queixis". [40]

En el franquisme, però, hi trobem una doble moralitat, ja que darrere d'aquesta repressió sexual, va estar permesa la prostitució fins l'any 1956. La prostitució va ser, durant gairebé tot aquest primer període franquista, un ofici immoral i contradictori a les idees proposades pel mateix sistema, i al mateix temps d'àmbit legal. Degut a la misèria i les penúries de la guerra, moltes dones no van trobar més sortida que la d'abocar-se a aquest sector per tal de sobreviure i guanyar-se la vida. Hi havia més de 1100 prostíbuls censats a Espanya durant els anys 40 coneguts com a "cases de tolerància", els quals pagaven impostos i eren inspeccionats regularment. Així, doncs, el règim va posar en marxa institucions de control de la

[39] Extret de *Mujer y dictadura franquista*, de Manuel Ortiz Heras.
[40] Sección Femenina, 1958

prostitució i de reclusió de les prostitutes com, per exemple, les *Prisiones Especiales para Mujeres Caídas* o el *Patronato de Protección a la Mujer.*

A part d'aquestes dones, també hi trobem les esposes i dones familiars de presos republicans, que per tal de salvar la vida al seu familiar pres, es veien sotmeses a tot tipus de vexacions i abusos per part dels peixos grossos del règim, veient-se obligada en molts casos a accedir als "favors sexuals" que aquests les imposaven.

Degut també a la pobresa predominant a la postguerra, va sorgir la figura de la "pajillera", que a canvi d'un mòdic preu practicava la masturbació al client. Aquest tipus de prostitutes solien actuar a parcs, llocs amb poca llum i cinemes de barri on, en la popularment anomenada "fila de los mancos", oferia els seus treballs manuals.

Com a conclusió d'aquest últim apartat, veiem que la majoria de dones que es van dedicar a la prostitució no ho van fer pas per voluntat pròpia, sinó s'hi van veure obligades com a única sortida a les circumstàncies que vivien.

"Es creen fonamentalment dos models de dona. Un, el de la dona com a àngel de la llar, dependent del seu marit. Se lis prohibia pràcticament treballar. L'altra cara de la moneda és la puta"[41]

➢ DONA I ESGLÉSIA

La religió catòlica es va convertir en la religió oficial de l'Estat, quedant lligades Església i Estat, i com a conseqüència la vida es va regir per la moral catòlica, i va posar a la dona en una situació de submissió respecte al home.

La dona tenia raó d'existir, ja que a ella se li havia comandat la missió de ser la reproductora de l'espècie, mantenidora de la família.

Se'ls imposava castedat per a les solteres i fidelitat per a les casades. Davant d'això, l'Església amb els homes era tolerant i la dona havia de ser tolerant amb les seves aventures sexuals, doncs eren conductes normals en ells. Es deia que l'home quants més amors més mascle.

[41] Raquel Osborne, professora de Sociologia de la UNED

Eren considerades les causants dels pecats dels homes, elles tenien la culpa degut a les seves vestimentes i insinuacions. Es van establir tot un seguit de normes per l'Església de com vestir, de com banyar-se a la platja, comportament social de la dona, de lectures que no podien realitzar (cap d'índole sexual, solament relacionades amb la bona esposa i mare), els nus van desaparèixer de l'art, etc

Cal remarcar també, el fort control que l'Església tenia en les institucions educatives, a més de ser ella la que, mitjançant les ordres religioses, es va apoderar de nou dels ensenyaments mitjans a través dels seus col·legis privats, ocupant càrrecs educatius per part dels eclesiàstics i així assegurar-se la transmissió del nacionalcatolicisme.

"…escassegen notablement els llibres de lectura d'ensenyament per al primer grau(...) en el nostre criteri que la gran necessitat del món i el més noble afany de l'Escola és el coneixement i l'amor de Jesucrist, hem escrit un llibre senzillíssim que expliqui els encants de la seva vida als nens dels primers graus de les nostres Escoles, als quals comencen a llegir" [42]

➢ DONA I EDUCACIÓ

El règim franquista va utilitzar l'escola com a un altre mitjà de propaganda del règim, i dels valors que en aquest es defensaven.

La gran majoria d'estudis realitzats d'aquella època, i els testimonis que van sobreviure al franquisme, han confirmat com en la família que acceptava el model franquista es prioritzava la formació del fill abans que la de la filla, ja que es creia que l'objectiu de la dona havia de ser casar-se i cuidar del marit, dels fills i de la casa.

Imatge de la meva àvia Mª Dolors Fulquet a l'escola.

Això no treu que moltes noies sí que van poder anar a l'escola, però les assignatures que s'impartien en el centre per a noies era diferent a les d'una escola per a nens.

Al 1941 es creà l'assignatura *Hogar* ensenyada només a les escoles femenines.

[42] Serrano d'Haro, Agustín (1945), Escuela Española (Madrid)

"En els col·legis, i amb estreta col·laboració amb el professorat, les instructores de la Secció Femenina difonen els valors nacionalistes, per les quals les futures generacions seran com volien José Antonio, sanes, netes i alegres, amb l'ànima i els ulls ben oberts. Obedients a Déu i submises a la Falange" [43]

Aquesta agrupava nocions d'economia domèstica, labors, tall i confecció, sargits, treballs manuals, cuina i música. Aquesta assignatura constituïa el 77% del total d'hores lectives.

"La dona té obligació de saber el que podríem dir part femenina de la vida: la ciència domèstica potser el seu "batxillerat". Un arquitecte no pot ser bo si no dibuixa bé; un enginyer, sense el coneixement de les matemàtiques seria un fracàs; el mateix succeeix amb les dones: la seva base fonamental és la casa; guisar, planxar, sargir, etc." [44]

Tot aquest conglomerat d'assignatures i ensenyaments pretenia donar uns coneixements bàsics i útils a les noies, orientant-les envers les seves funcions principals: servir l'home, tenir fills i organitzar la llar.

"Així com el que ha de seguir un ofici o una carrera aprèn, estudia i es prepara per a això, no ha d'haver-hi una sola mare que no estudiï i es prepari per ser-ho. La vostra missió és criar molts fills forts i sans per a Déu, Espanya i la Falange." [45]

Fins i tot hi podem trobar aquesta discriminació sexual imposada ja des de la infància en els llibres de text de l'època, ja que analitzant-los podem observar com la dona sempre apareix cosint, cuinant, rentant i realitzant altres taques sempre d'àmbit domèstic, i si se la veu al carrer és perquè està comprant o portant els fills a l'escola. En contraposició, l'home apareix normalment realitzant un treball a l'exterior o en les empreses.

En conclusió hi trobem dos models educatius completament diferents i oposats, basats únicament en les diferències genètiques i que va provocar a la llarga que moltes nenes de la postguerra, i dels períodes posteriors, acabessin amb problemes d'analfabetisme (ja que no s'havia parat importància en que rebessin una bona educació) i d'infravaloració personal molt notable.

[43] Sección Femenina, *historia y misión*, 1944
[44] Enciclopèdia Elemental de la Secció Femenina, 1957
[45] Mercedes Suárez-Valdés (Sección Femenina) *Infancia de hoy, juventud de mañana: guía de la madre nacional-sindicalista*, 1940.

"No s'ha de ser una nena empatxada de llibres, que no sap parlar d'una altra cosa (...) no s'ha de ser una intel·lectual" [46]

Com hem vist, l'Església tenia un gran control sobre l'educació a través de tot un seguit de preceptes que la dona trobava en els seus manuals escolars, en el dia a dia de la seva educació. Com hem vist, l'amor a la pàtria, i a una pàtria profundament catòlica, era la base sobre la qual se sustentava el règim, i juntament amb l'assignatura de religió obligatòria, tot l'ensenyament en sí mateix estava impregnat dels preceptes i de la doctrina catòlica.

En aquesta sèrie de preceptes religiosos catòlics es va sustentar el sistema d'ensenyament que van suportar les dones en la dictadura franquista, evocant-les a la submissió, obediència i seguiment de l'home; i així es va plasmar en els manuals escolars.

➢ DONA I POLÍTICA

El franquisme mai va mostrar el menor interès per buscar una reconciliació amb "els vençuts". El seu objectiu va ser sempre destruir o sotmetre a tots aquells que mostraven la seva oposició al règim, i sobretot durant els primers anys de dictadura.

Durant la Guerra Civil, els franquistes van definir als "enemics d'Espanya" i van començar una violència indiscriminada contra els republicans o rojos (detencions, pallisses públiques, afusellaments...).

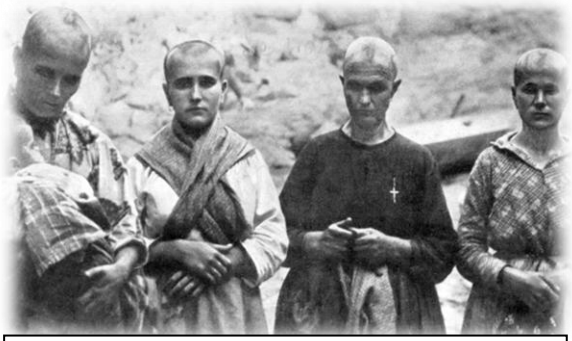

Dones víctimes de la repressió franquista

La fi del conflicte no va comportar la fi de la violència, sinó que es va procedir a la institucionalització de la repressió mitjançant una sèrie de mecanismes: Llei de Responsabilitats Polítiques[47] i la Llei de Repressió del Comunisme i la Maçoneria[48]. Es va dur a terme l'execució d'unes 40.000 persones i judicis civils de responsabilitat política, amb penes de presó, confiscació de béns o separació de la funció pública.

[46] Sección Femenina, Libro de las Margaritas 1940
[47] Llei, implantada al 1939, que depurava als col·laboradors amb la República
[48] Llei, implantada al 1940, que permetia obrir expedients a aquells qui defensessin idees contraries a la religió i la pàtria

L'exèrcit va ser el principal braç executor de la política repressiva fins a 1963, quan es va crear el Tribunal d'Ordre Públic, una jurisdicció civil especial per als delictes polítics. Així doncs, en els primers anys de la postguerra, la majoria de les causes van ser jutjades per tribunals militars en Consells de guerra, davant els quals la indefensió dels processos era gairebé total. En quant a les xifres de la repressió franquista, es calcula que les persones executades per raons polítiques van ser aproximadament 150.000, de les quals 50.000 durant la postguerra. S'ha estimat que en 1940 hi havia a Espanya uns 280.000 presos, dels quals 23.300 eren dones. L'elevat nombre de reclusos va saturar la capacitat de les presons i es van habilitar camps de concentració per albergar als condemnats, es calcula que prop de mig milió de reclusos van passar pels diferents i nombrosos camps de concentració que es trobaven repartits per diferents punts geogràfics espanyols. Allà els presos polítics i homosexuals, estaven menys ben considerats que els presos comuns, els quals tenien la tasca de vigilar-los. Aquests presos van estar sotmesos a treballs forçats, anomenats *Batallons de Treball*, construint entre pantans i ferrocarrils destacades obres com el Canal del Bajo Guadalquivir, i el Valle de los Caídos, on van estar redimint la seva condemna més de 20.000 presos durant els vint anys que van durar les obres.

Presos republicans treballant en la construcció del Valle de los Caídos

Les pèssimes condicions higièniques i alimentàries van desembocar en una elevadíssima mortalitat dins d'aquests camps. També per fer callar qualsevol intent de dissidència, van sembrar el terror a la població, passant al anomenat "temps de por i de silenci", ja que gairebé no es podia parlar lliurement de política.

Van requisar, confiscar i espoliar els béns dels partits i sindicats opositors al règim, per tal de desmantellar-los totalment. Això va fer que la reconstrucció d'aquests fos molt lenta, dificultosa i que es fes amb la clandestinitat més absoluta.

Tot i l'elevat nombre de presos polítics empresonats i republicans exiliats, la lluita va continuar en la clandestinitat (amb l'acció guerrillera dels maquis, i amb la reorganització a l'exili del PCE, i de Dones Antifeixistes que van organitzar-se inclús en petits grups dins de les presons, i que van ser les promotores de les primeres protestes populars contra el règim).

Dins dels milers d'exiliats, com ja he dit, es trobava un gran nombre de dones, algunes d'elles excombatens de la República, i que ara, tot just havent començat el seu llarg exili, es van trobar immerses en una nova guerra contra el feixisme, la II Guerra Mundial.
Dones com Neus Català, Sara Berenguer... (anteriorment explicades) són clars exemples de lluitadores actives contra el feixisme internacional des del seu propi exili.

Durant els primers anys de la postguerra, torna a reaparèixer l'organització femenina Unió de Dones Espanyoles, que tenia el projecte de recolzar i ajudar a les dones en la clandestinitat. Aquesta organització va publicar una crida dirigida a totes les dones perquè prestessin el seu ajut en el cas hipotètic de produir-se l'alliberació d'Espanya:

"(...) mentre els països aliats gaudeixen avui del benestar que els proporciona la victòria(...) que passa a Espanya? El feixisme segueix oprimint el nostre poble i llaurant el dol, el dolor a les llars espanyoles. Les presons estan plenes de fam i dones sotmeses a les més lamentables tortures. La misèria es deixa sentir amb tota intensitat (...) Per això fa falta unir-se, agrupar-se en la Unió de Dones Espanyoles «organisme que interpreta el sentir de totes les espanyoles antifeixistes» les espanyoles residents a França hem de marcar el novè aniversari de les glorioses jornades del 36, unint-nos estretament, com vam fer llavors, per així poder ser útils amb les que pateixen i lluiten a Espanya."[49]

Al 1945 es va celebrar a París el Congrés fundacional de la Federació Democràtica Internacional de Dones, que com a vicepresidenta tenia a Dolores Ibárruri. Aquest congrés obriria un gran nombre d'expectatives per a les dones exiliades que després d'haver sofert grans penalitats en la guerra i en els camps de refugiats, van seguir treballant i ajudant a les seves companyes que havien quedat a Espanya i que estaven reorganitzant-se en petits grups de Dones Antifeixistes.

A més de les dones combatents a la Resistència francesa, també es trobaven lluitant de manera més desorganitzada i clandestina les dones maquis (guerrilleres

[49] Carpeta 27. Document de l'Arxiu CC PCE. Discurs de Dones Espanyoles, París, juliol 1945.

espanyoles combatents contra el franquisme) que van desenvolupar un gran paper

Set maquis amb la col·laboradora i esposa d'un d'ells. anomenada *La Bella Asunción*

sobretot realitzant tasques d'enllaços i com a punts de suport (com informar el pas de la Guàrdia Civil, acompanyar-los a la serra o a la frontera, posar en contacte als dirigents dels partits amb les guerrilles, aportar documentació falsa, conèixer llocs estratègics) al mateix temps que cuinaven, rentaven les seves robes, atenien als fills i enviaven paquets a les presons.

"(...)Per això el paper d'elles en la guerrilla és fonamental, qui els curava quan estaven malalts? (...) Jo els he tingut a casa i els tenies que donar i de tot" [50]

Elles van ser les víctimes silencioses i silenciades de la guerrilla clandestina. Van ser moltes les dones detingudes i torturades per haver ajudat, ni que fos de manera mínima, o per haver estat familiar d'algun maqui.

"(...) a la meva àvia la van detenir i torturar (la van penjar, li van posar el cap en vinagre, la van colpejar salvatgement) la van condemnar a vuit anys i un dia de presó. El seu delicte va ser, ser esposa de Juan "Olla Fría" i no delatar on estava el seu espòs." [51]

A més de la lluita guerrillera, cal destacar que al 1946 van haver les primeres vagues generals a Mataró, Terrassa, Sabadell, Euskadi i Madrid, amb la participació molt significativa de les obreres tèxtils en aquestes vagues, que van començar a fer les reivindicacions de tipus més polític, a part de l'econòmic.

[50] Juanita Moreno, testimoni dels primers anys del franquisme. Font: Fernanda Romeu Alfaro, El silencio roto... Mujeres contra el franquismo, 1994, Pág.154
[51] Revista Poder y Libertad. Número 11, pàgina 25

Un clar exemple de l'esperit combatent que es vivia dins de les presons va ser la crida que les dones empresonades van fer dirigint-se a les dones que estaven en llibertat:

"Dones espanyoles. Avui nosaltres empresonades, i complint condemna per lluitar contra Franco i la Falange, ens dirigim a vosaltres per dir-vos que la nostra pàtria travessa per un període d'eminent perill (...) nosaltres us preguntem: és que podeu viure així? És que els vostres fills estan ben alimentats? Si no és així, com romaneu inactives? No podem pensar que sou les mateixes que tan heroicament veu lluitar al 18 de juliol, el 7 de novembre, i tantes d'altres on el valor de les dones fou primordial (...) no vacil·lis dona obrera, dona intel·lectual, dona catòlica, dona de la teva llar. El feixisme acabarà amb tu lentament si et resignes a patir el jou. Aixeca't dona! Lluita! Dones, assalteu les botigues de comestibles! Assalteu els economats de la Falange i de l'exèrcit! Acut a l'ajuntament en protesta per l'augment de preus! Dones espanyoles, per una Espanya democràtica, sense tirans, botxins, assassins, fam i terror! Firmen: Les dones antifranquistes empresonades, Madrid" [52]

Al 1948 les dones antifeixistes espanyoles, des de l'exili, convoquen una campanya de solidaritat anomenada *La gran campanya d'ajuda a les presons i guerrillers* ja que la situació de les presons és cada vegada més dura i amb més detencions i morts.
A la primavera del 1951 esclata a Barcelona la primera vaga general en aquesta ciutat, degut a l'augment de les tarifes dels transports i del cost de la vida, aquí el paper de les dones va ser fonamental "Volem pa, volem menjar, volem jornals que ens permetin viure"[53] cridaven pels carrers.

A finals de 1951, la Unió de Dones Espanyoles, des de l'exili, adverteixen del perill que pot significar l'existència de bases americanes a Espanya, i es mobilitzaren per denunciar l'aliança militar d'Estats Units amb el govern franquista.
Al 1952, les dones tornen a tenir un paper molt important en la campanya pro-amnistia on es feia una crida a totes les dones per tal de treballar conjuntament per aquest fi.

Tampoc s'ha d'oblidar a la dona que, tot i no estar involucrada directament en política, pateix la repressió franquista en primera persona.
Moltes d'aquestes dones eren vídues de republicans que havien perdut el marit a la guerra i que van haver d'aixecar i mantenir a les seves famílies sense la cooperació del marit.
A més, en els casos en que el marit estava pres les dones havia de conservar una part del poc aliment que tenien per poder portar-lo a la presó on es trobava el seu marit, i

[52] Carpeta dirigents: Escritos Dolores. 1947. Document arxiu CC PCE
[53] Revista "Mujeres Españolas" 1951, nº 4

en els casos en que el marit estava mort, l'esposa va haver de buscar per les diferents fosses a on es trobaven les restes del seu espòs.
A part va tenir que suportar ser senyalada pels veïns, taxada de roja només per ser la dona d'un republicà, i inclús se li va vetar el poder treballar en alguns treballs pel mateix motiu, i en certes ocasions se les va induir a realitzar d'altres treballs.

"Jo recordo que hi havia un grup de pobres dones que acudien a les portes dels penals, a veure si podien visitar als marits, i alguns oficials s'aprofitaven d'elles, prometent-lis favors i acabaven prostituint-se. Eren dones que tenien que estar assentint per poder reunir un paquet de menjar pel marit, la gent abusava d'elles i conec diversos casos". [54]

[54] María Bautista, testimoni dels primers anys del franquisme. Font: Fernanda Romeu Alfaro, El silencio roto... Mujeres contra el franquismo, 1994, Pág.157

EL PERÍODE DE TECNOCRÀCIA DEL FRANQUISME (1959-1969)

A finals dels anys 50 l'autarquia que s'havia imposat durant la primera etapa franquista havia conduit a una complicada situació a l'economia d'Espanya, i dins de l'Església catòlica apareixien nous, influents i poderosos grups, el més destacat sens dubte era l'Opus Dei, i que en conjunt mostraven diferents i oposats punts de vista de l'Església dins la política.

A partir del 1957 (després dels enfrontaments del 1956 entre estudiants liberals i falangistes) comencen a accedir a càrrecs rellevants els anomenats tecnòcrates: una generació de polítics més tècnics, el principal dogma dels quals era el creixement econòmic com a forma d'estabilitat social, que compensés la falta de llibertats.

Tot això, juntament amb la pressió internacional que patia el règim franquista, i tenint com a detonant el Pla d'Estabilització de 1959[55] el franquisme entra en una nova etapa, l'etapa de la tecnocràcia.

El concepte de tecnocràcia prové dels vocables grecs *tékhnē* que significa tècnica, i *krátos* que significa poder o govern, en el cas del franquisme quan ens referim a la tecnocràcia fem referència a una forma política que va intentar aplicar el règim franquista en els anys seixanta i que tractava de substituir els conceptes polítics pels tècnics. En el fons es buscava la continuïtat de la política dictatorial, substituint les llibertats polítiques pel desenvolupament econòmic.

Aquest canvi, juntament amb la situació de bonança econòmica mundial, va fer que el sector secundari i terciari creixés ràpidament. Atretes pels costos laborals reduïts d'Espanya, moltes empreses estrangeres van decantar-se per fer les seves inversions dins del país.

[55] **Pla d'Estabilització de 1959**: conjunt de mesures econòmiques aprovades pel Govern espanyol, en 1959. L'objectiu del pla va ser l'estabilització i liberalització de l'economia espanyola, va suposar la ruptura amb la política d'autarquia del franquisme i va possibilitar l'inici d'una època de creixement econòmic al país durant els anys seixanta.

D'aquesta manera molta població rural va traslladar-se a les zones més industrialitzades espanyoles, i juntament amb l'emigració d'una gran part de la població cap a altres països d'Europa més desenvolupats, va fer que s'acabés amb l'atur.

Gracies a l'obertura de portes que es va fer en aquesta nova etapa, molts estrangers van venir com a turistes a Espanya, la qual cosa va comportar un nou sector econòmic i una font d'ingressos molt important que juntament amb la inversió estrangera va compensar el dèficit històric que fins al moment havia colpejat l'economia espanyola.

El desenvolupament econòmic va afavorir la creació de la societat de consum a Espanya. En 1969 dos terços de les llars en zona de cobertura tenien televisor i una quarta part tenia cotxe. La societat de consum va afavorir la mobilitat i l'accés a la informació. Això va portar una nova mentalitat amb tres conseqüències relacionades entre si:

- Pèrdua d'influència de la doctrina catòlica en la societat.
- Nous hàbits de relació social i sexual.
- Influència de modes i costums d'altres països.

Inclús dins de la més plural Església, es van alçar veus a favor de reconèixer els errors d'haver-se aliat amb el règim.

Família espanyola dins d'un 600, un dels cotxes més representatius de l'època.

Paper de la dona en l'etapa de tecnocràcia franquista

Gràcies al turisme a Espanya, es va anar introduint a poc a poc un model femení totalment contrari a aquell propugnat pel franquisme i que va fer replantejar la situació a moltes dones de l'època, sobretot a les grans ciutats desenvolupades. Les dones estrangeres que visitaven el país feien vacances, lluïen escots, gaudien visiblement de les coses, no estaven casades per norma, eren molt més lliures i independents que les dones espanyoles, etc.

➢ DONA I TREBALL

Amb el desenvolupament del segon i el tercer sector que hi va haver durant aquesta etapa, va augmentar la demanda de mà d'obra barata i poc qualificada i va ser en aquest moment quan la dona entra de manera massiva a formar part del món laboral (de manera més massiva del que esperava el règim, però menys que a la resta de països europeus). D'aquesta manera del 8,3% de població activa femenina que hi havia aproximadament durant els anys 40 i mitjans del 50, es va passar a un 11,3% a principis dels 60.

S'ha de tenir en compte però que les dones treballadores no solien gaudir de serveis d'acollida, de guarderia, llars d'avis... que cuidessin als nens i als ancians, com tampoc la majoria d'elles no es podien permetre una dona de fer feines ni ningú que els hi cuidés la casa. D'aquesta manera la dona treballadora es va veure obligada a treballar doblement, havent de treballar dins i fora de casa.

Amb l'aplicació dels Plans d'Estabilització es va afavorir l'entrada femenina al món laboral, les principals mesures van ser:

- **1961**: Amb la *Ley de derechos políticos sociales y de trabajo de la mujer*, s'anul·len les prohibicions com la de que la dona no pogués treballar de nit i es permet que accedeixi a moltes feines que abans li eren vetades. Es manté, però, el fet de que no poguessin accedir a certes feines, com ara la de jutgessa.

Pilar Primo de Rivera presentant la *Ley de derechos políticos sociales y de trabajo de la mujer*

Tot i així amb aquestes lleis també s'intenten justificar la desigualtat salarial entre gèneres que seguia sent escandalosa.

- **1962**: s'eliminen totes les restriccions a les dones casades, que passen a estar només sota l'autoritat del marit (qui decidirà si treballa o no) sense restriccions per part de l'Estat.

Tot i així s'ha plantejat la qüestió de per què el règim va canviar tant radicalment la seva posició envers el treball femení. Es creu que el factor més decisiu va ser la pressió internacional que van exercir alguns països, i dins del mateix país (com ara Mercedes Fórmica[56] demanant més drets femenins, o el fet que la Sección Femenina estigués perdent força i d'aquesta manera intentar recuperar la influència perduda).

Al sector primari el creixement va ser molt moderat, tot i així el número de jornaleres va augmentar ja que el nombre d'homes que van emigrar a les ciutats industrialitzades va ser major que el nombre de dones, i moltes de les dones que es van quedar al camp es van posar a ocupar el buit que havien deixat els jornalers emigrats a les ciutats.

Vendimiadores del 1964, Tomelloso (Ciudad Real)

El sector secundari va ser el sector que més va créixer durant aquesta etapa, però tot i que el nombre de dones que treballaven en aquest sector va augmentar considerablement respecte el període anterior, la discriminació de gènere en el món

[56] **Mercedes Fórmica:** Escriptora, advocada i una de les dirigents de la Sección Femenina, va estar considerada durant el franquisme com a "feminista" perquè va reclamar certs drets per a les dones.

laboral seguia sent molt marcada (salaris més elevats pera a homes que per a dones tot i realitzar la mateixa feina, i els càrrecs de rellevància i responsabilitat ocupat en la gran majoria de casos per homes).

Pel que fa al sector serveis, com bé he dit Espanya pateix un *boom* durant els anys 60 en aquest sector. La demanda de personal fa que moltes dones s'incorporin a treballar no només en les feines "feminitzades" característiques del període anterior (modistes, costureres, perruqueres, assistenta, dona de fer feines, minyona, mestra...), sinó ara també comencen a accedir a feines dins de la banca, el comerç o l'administració gràcies a que havien tingut l'oportunitat d'estudiar i així poder accedir a aquests llocs de treball abans considerats impensables per a les dones, tot i que els càrrecs que tenien eren sempre subordinats als dels homes.

En el cas de les mestres, aquesta feina es revaloritza i fa que hi hagi un increment d'homes mestres a l'escola secundària, i que les dones mestres es mantinguin principalment a l'escola primària.

També s'ha de destacar les dones funcionàries que al llarg dels anys 60 van anar creixent molt en nombre ja que eren llocs de treball que els proporcionava avantatges socials i de seguretat.

En quant a la sanitat, la majoria de dones d'aquest servei eren matrones, tot i que a mesura que van avançant els anys el nombre de dones en les altres feines d'àmbit sanitari anirà augmentant tal com veiem en el següent gràfic: [57]

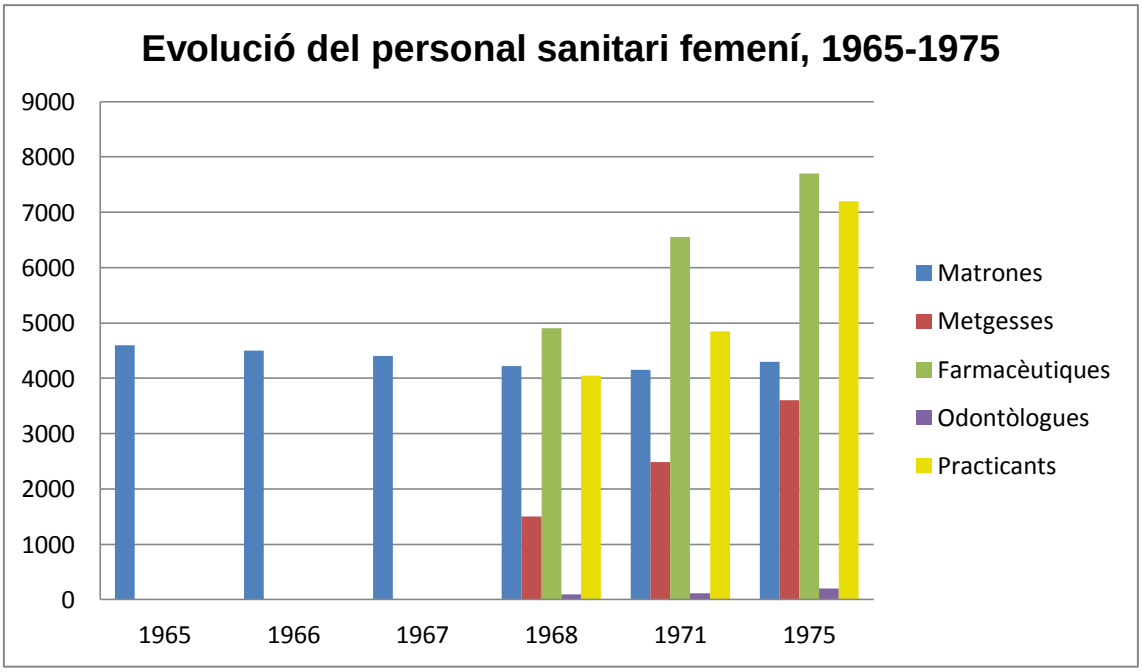

[57] Dades extretes del INE, Anuari Estadístic, 1965-1975 (elaboració pròpia del gràfic)

Com podem observar en el gràfic, els anys 60 són uns anys de canvis en el paper de la dona en el món de la sanitat, tot i que el paper de la matrona continua agrupant a gairebé totes les dones que treballen en aquest àmbit durant més de la meitat de la dècada dels 60, és a partir de l'any 1968 quan les altres professions comencen a tenir una quantitat de personal femení molt més elevat, sobretot augmenta el nombre de farmacèutiques i practicants, seguida d'un esglaonat augment del numero de metgesses tot i que en menor nombre.

D'aquest gràfic es pot deduir com la ment femenina comença a trencar amb el rol de dona proposat pel franquisme primerenc i inicia un període de desenvolupament i d'introducció massiva al món laboral fora de les feines considerades "femenines", tot i que d'una manera infravalorada i en desigualtat.

Aquesta introducció a feines que es sortien de les "feines per a dones", no treu que el percentatge de dones que seguien treballant sobretot en treballs domèstics i de tall i confecció, continués sent molt elevat.

També cal destacar les dones que van emigrar d'Espanya durant aquest període.
Durant els anys 60 l'Europa occidental estava vivint un període de bonança econòmica i de creixement, per aquest motiu tenia una gran demanda de nous treballadors, i la seva majoria de no qualificats.
Amb l'obertura de portes que fa l'Espanya, endarrerida respecte els altres països, durant la tecnocràcia, una gran part de la població surt en busca de feina de manera legal o il·legal cap a diversos països europeus, sobretot a França, Suïssa i Alemanya.
La majoria d'emigrants era gent que malvivia a Espanya (aturats, camperols sense terres...) que tenien l'esperança d'estalviar un cert capital al llarg d'entre 3 i 5 anys, per després retornar a la seva terra natal i poder iniciar un petit negoci o per adquirir una

vivenda més digna de la que tenien (ja que molts havien emigrat del camp a la ciutat, vivint en unes pèssimes condicions en barraques en els suburbis urbans).

Emigració espanyola a Europa (1960-1979)

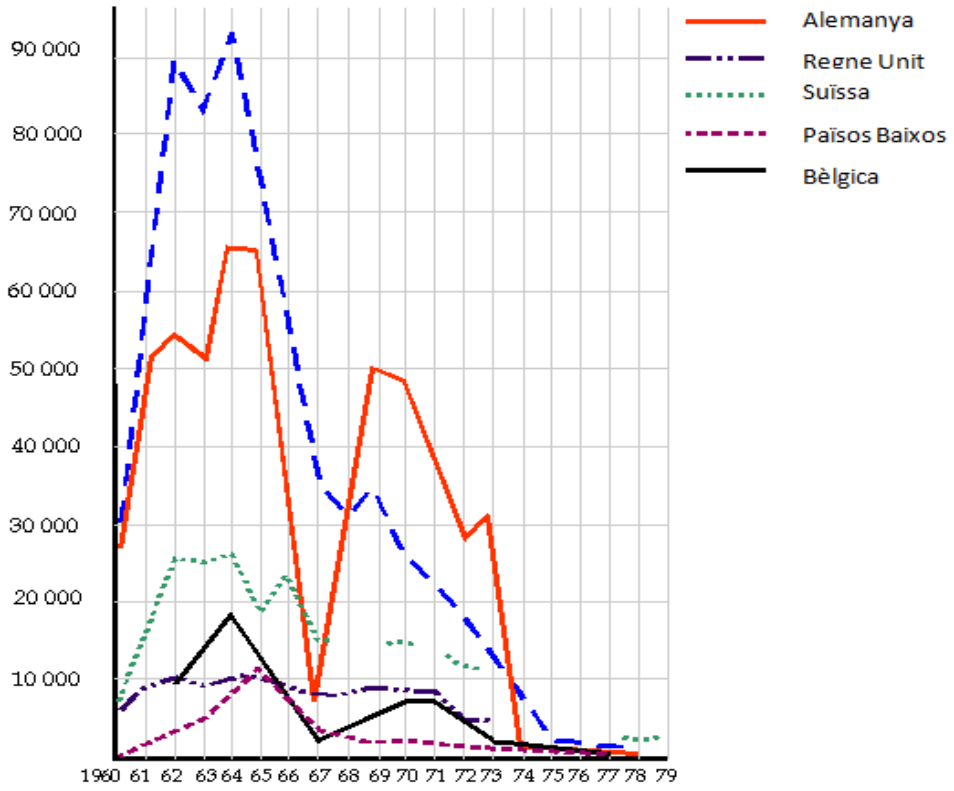

[58]

D'aquesta quantitat d'emigrants espanyols, es calcula que aproximadament entre un 20% i un 30% eren dones, la majoria esposes que es traslladaven juntament amb els fills i als marits als països on emigraven.

[58] Gràfic extret de: http://enciclopedia.us.es/index.php/Migraciones_en_Espa%C3%B1a

Mentre que els homes solien dedicar-se al sector primari i secundari (indústria i agricultura), la majoria de dones van dedicar-se al sector terciari (serveis), normalment als serveis domèstics o com a porteres.

"Durant els anys seixanta les dones espanyoles van reemplaçar a les franceses, que s'inserien progressivament en un mercat laboral més qualificat, en aquelles tasques reproductives menyspreades socialment: netejant i cuidant nens i ancians per a les classes mitjanes, vigilant l'espai social de la comunitat veïnal, com a porteres (…)"[59]

També van haver-hi esposes que van decidir mudar-se i esperar el retorn del marit a Espanya. Això els comportava una gran càrrega familiar, doncs elles soles eren les que s'havien de cuidar de tots els assumptes familiars i quotidians.

[60]

Cal esmentar que gràcies a l'emigració que van dur a terme aquestes dones, es va aconseguir avançar a nivell de valors i reivindicacions femenines, ja que al viatjar a l'estranger van viure, en primera persona, d'una manera molt diferent a l'endarreria Espanya franquista, i com que moltes d'elles van retornar posteriorment a la seva terra natal, van importar aquests valors.

[59] Laura Oso, profesora de la Universitat de A Coruña i autora de Españolas en París. *Estrategias de ahorro y consumo en las migraciones internacionales.*

[60] Imatges de la pel·lícula basada en fets històrics reals sobre l'emigració espanyola dels 60, *Un franco 14 pesetas* (2006) de Carlos Iglesias

➢ DONA, FAMILIA I MATRIMONI

Com bé es pot observar, els anys 60 van ser uns anys de canvis bruscos dins d'Espanya, la inserció de la dona al món laboral, juntament amb l'arribada de les turistes estrangeres, i el ressorgiment del feminisme espanyol, va provocar que el model de dona submisa, domèstica i catòlica proposat pel franquisme, anés esquerdant-se i trencant-se cada vegada més.

El nou rumb polític (de caire més aperturista) proposat pels tecnòcrates franquistes, va facilitat la inserció del gènere femení en el món laboral, tal i com s'ha exposat en l'apartat *Dona i treball*.

A més, el gran *boom* turístic dels 60 també va facilitar que les dones espanyoles adquirissin una visió més oberta i avançada del món, i sobretot de la manera de viure i vestir. Les dones autòctones que vivien en els llocs més turístics, veien l'arribada d'estrangeres, lleugeres de roba, que vivien d'una manera "d'home", sense submissió i amb més llibertats que elles. El sector dones espanyoles més recatades i seguidores del model de dona franquista veien amb mals ulls l'arribada d'aquestes turistes europees que vestien segons elles de manera impúdica i poc catòlica, però moltes altres van veure un model de dona modernitzat i més lliure que el que estava imposat a l'Espanya franquista.

Tot això, juntament amb l'aparició del feminisme que ressorgirà durant aquests anys, farà que la dona pugui mirar més enllà del model franquista, i comenci obrir els ulls cap a nous horitzons.

D'aquesta manera, gràcies al augment que hi va haver del gènere femení dins el món laboral, moltes esposes van començar a guanyar els seus propis diners, uns diners que molts cops estalviaven fent-se el seu propi "raconet" i assegurant-se així una certa

independència econòmica amb el marit. Aquesta independència econòmica de l'esposa va suposar un dels canvis més revolucionaris, que va significar el trencament amb el model franquista de la dona submisa al marit i que implicava tenir un lloc propi en la societat, les dones per fi van començar a tenir una certa independència social.

La Sección femenina, que començava a quedar-se amb els valors antiquats i començava a perdre força entre la població femenina, va seguir defensant el model de dona centrada sobretot en la cura dels fills i del marit, però ara ja no tan immersa en l'economia de subsistència característica del període de l'autarquia sinó ara preparades per a la societat del consumisme del període tecnocràtic. La dona ha de saber administrar els ingressos familiars de tal manera que ha de poder obtenir tots els béns necessaris per a la felicitat de la família.

La millora econòmica que van patir moltes famílies durant l'etapa tecnocràtica, juntament amb les influències del règim (lleis, anuncis, nombrosos discursos...) que s'oposaven a l'ús d'anticonceptius, va afavorir en gran mesura al conegut fenomen *baby boom*[61] (explosió de natalitat) de finals dels 50 i que va continuar durant la dècada dels 60.

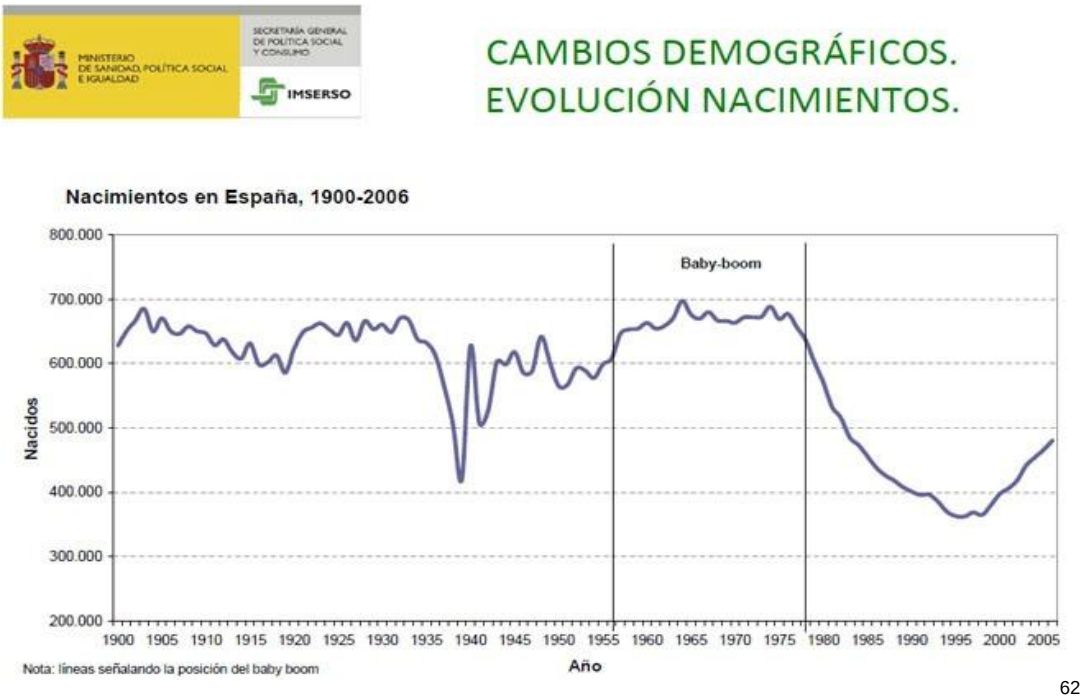

62

[61] **Baby boom:** fenomen demogràfic caracteritzat per un increment notable de la natalitat, que a Espanya va tenir lloc entre finals dels anys 50 i la dècada dels 60

[62] Font: INE, INEBASE: Movimiento natural de la población, Nacimientos.

D'altra banda les famílies es van tornar en el factor clau de la nova economia espanyola de consumisme, amb l'augment del poder adquisitiu, les famílies van començar a consumir més i més (consumisme), i les empreses van començar ràpidament i progressivament a anunciar cada vegada més els seus productes i els avantatges que suposaria comprar aquell determinat producte. Les dones són el públic perfecte per aquests productes, són les protagonistes i usuàries. D'aquesta manera la publicitat influeix a les dones a com comportar-se, quins productes usar i com vestir-se i arreglar-se d'acord a les noves exigències de la societat.

➢ DONA I EDUCACIÓ

Tal i com he explicat anteriorment, els anys 60 suposen uns anys de canvis dràstics en molts sectors dins de la societat espanyola, i l'educació no n'és una excepció.

A principi dels anys 50 l'analfabetisme a Espanya era del 17%, d'aquest un 67% eren dones, amb els anys l'analfabetisme en general disminueix (al inici dels anys 60 s'havia reduït al 14%), però el percentatge d'analfabetisme femení respecte el masculí pel contrari s'incrementa (del 14% de la població analfabeta, un 68% eren dones), tal i com es pot observar en el següent gràfic, arriba un moment en que per cada home analfabet hi ha més de 2 dones analfabetes. [63]

[63] Dades extretes de: *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887-1981* (elaboració pròpia del gràfic)

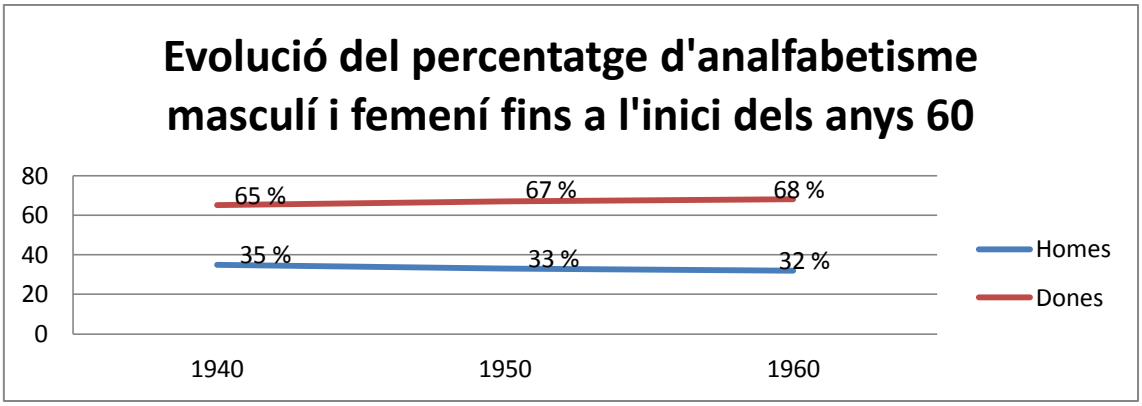

Però amb tota la sèrie de canvis i l'obertura cap a Europa que fa l'Espanya dels 60, s'inicia un lent procés d'alfabetització que durarà fins als anys 80 (quan s'assolirà un 95% de la població alfabetitzada) patint així un retard en aquest sentit d'entre 30 i 40 anys de la resta de països d'Europa.

D'aquesta manera, en els seixanta, s'inicia la *Campaña Nacional de Alfabetización* (Decret 24/07/1963) amb la finalitat d'elevar el nivell cultural d'una població que necessitava una formació més específica i complexa que la que se sol·licitava una societat agrària.

La dona també es veu afavorida per aquesta campanya, d'aquesta manera es comença, lentament, a equiparar l'analfabetisme femení al masculí, tot i que se li seguia donant més importància a la formació de l'home a la de la dona, d'aquesta manera, si la família es veia obligada a escollir entre quin fill enviava a treballar i quin a estudiar, normalment escollia que el nen estudiés, ja que l'objectiu de la noia era casar-se i no li servirien de gaire els coneixements adquirits a l'escola, però en molts casos, la noia tenia l'opció d'acabar de cursar l'ensenyament primari, que durant els anys 60 va augmentar considerablement la quantitat de noies matriculades.

Acabat l'ensenyament primari les dones que accedien al batxillerat tenien que invertir moltes hores en l'assignatura d'educació domèstica, impartida per la Sección Femenina, per tal que no es tornessin massa "intel·lectuals" i trenquessin amb el

model franquista de dona, d'aquesta manera intentaven formar-les per ser unes bones mestresses de casa.

Les falangistes de la Sección Femenina, no només centraven els seus esforços en educar a les estudiants, també es dedicaven a formar a les dones de camp, i van modernitzar els seus plantejaments, a fi de no perdre el seu pes entre la societat de l'època, per tal d'aconseguir una dona més culta i preparada per poder servir millor a la seva llar i família.

Amb aquesta finalitat es van crear les Escuelas de Hogar que es van convertir en centres culturals on es feien conferències sobre temes polítics, religiosos i d'actualitat, així com cursos de decoració, cuina, cura dels fills, etc.

Progressivament el nombre de dones que cursaven batxillerat va anar en augment i el més "sorprenent", les dones; considerades el gènere dèbil i infravalorades; van començar a aprovar més que els homes.

Com a alternativa al batxillerat, hi havia l'opció de poder continuar els estudis amb l'anomenat Ensenyament laboral que estava dirigit a poder aprendre un ofici. La presència del gènere femení en aquests cursos era molt baixa, degut a que els valors imposats pel règim i difosos per la Sección Femenina encara seguien presents, i la Sección Femenina seguia estant en contra de la incorporació de la dona al món laboral, com es veu en la següent cita de Pilar Primo de Rivera.

« Què més volguéssim que el salari de l'home fos prou remunerador perquè la dona, sobretot la casada, no hagués de treballar per necessitat! Jo us asseguro que si la vida familiar estigués suficientment dotada, el 90% de les dones no treballarien. Per a nosaltres és molt més còmode i més agradable tenir tots els problemes resolts.» [64]

[64] Discurs de Pilar Primo de Rivera de la *Ley del 22 de Julio del 1961*

Dins d'aquesta branca d'estudis, les més sol·licitades per les dones era la de comercial i tècnica sanitària (aquesta última ja s'ha explicat en l'apartat dona i treball) que eren les branques considerades més "femenines".

Per últim es trobava la Universitat on la presència femenina s'anava introduint poc a poc i va anar augmentant progressivament, però era molt escassa. Les dones que realitzaven els estudis universitaris optaven normalment per a la carrera de *Filosofia i lletres* o la de *Magisteri Primari* considerades les carreres feminitzades.

Això ens mostra com les generacions que ja des de ben petites havien rebut la influència dels valors de la Sección Femenina, els continuen seguint tot i els canviïs que s'estaven produint en la dècada dels 60.

➢ DONA I SEXUALITAT

En aquesta dècada es va produir un canvi que va revolucionar la sexualitat femenina, va ser el naixement de la píndola anticonceptiva.

Tot i que a l'Europa occidental i als Estats Units ja s'havia legalitzat i normalitzat, l'ús d'aquest anticonceptiu i s'elogiaven els seus beneficis (control del cicle, anovulació com a mètode anticonceptiu...) davant dels escassos efectes secundaris, a Espanya la situació era molt diferent.

El règim franquista va prohibir la comercialització i ús de la píndola fins a la transició democràtica (quan el president Adolfo Suárez, va legislar el seu ús).

Des de que va aparèixer la píndola que, tant l'Església com el règim dictatorial, es van oposar fermament a l'ús d'aquest nou descobriment. Per aquest motiu als anys 60 s'inicien tota una sèrie de campanyes en contra de la píndola, recolzades per certes pseudociències[65] de l'època, que acostumaven a relacionar l'ús de la píndola amb malalties com el càncer, problemes cardiovasculars i malformacions fetals.

Tot i aquesta sèrie d'intents per part d'aquests sectors conservadors per evitar la utilització de la píndola anticonceptiva, aquesta va anar-se estenent progressivament pels carrers de les ciutats espanyoles. D'aquesta manera tot i que a

[65] **Pseudociencia:** afirmació, creença o pràctica que, malgrat presentar-se com a científica, no es basa en un mètode científic vàlid, li falta plausibilitat, el suport d'evidències científiques o no pot ser verificada de forma fiable.

Espanya no es comercialitzava de manera habitual en farmàcies, en molts casos s'adquiria de manera clandestina, a través de consultes privades on la dona havia de pagar la consulta, les pastilles, a més de contradir la ciència oficial del règim i les idees eclesiàstiques.
Cal destacar la lluita que van realitzar les dones dels 60, el mèrit que van tenir al lluitar per aconseguir la píndola i expandir, poc a poc, el seu ús i normalització, superant la falsa propaganda i la por imposada per el règim sobre el seu ús i penalització.

Tot i aquests nous anticonceptius, la moral tradicionalcatolicista del règim també va obtenir els fruits, ja que com bé he anomenat anteriorment, la propaganda difosa pel règim i l'Església en contra dels anticonceptius (l'Església inclús feia propaganda contra els mètodes anticonceptius de barrera) va afavorir al fenomen *baby boom*, explicat en l'apartat *Dona i família.*

[66]

➢ DONA I POLÍTICA

Tot i que ja a partir dels anys 50 les dones es van començar a mobilitzar en contra de la discriminació imposada pel règim franquista, i a lluitar pels seus drets, no va ser fins a la dècada dels 60, anys de grans canvis dins del règim, que aquestes reivindicacions no van cobrar força ja d'una manera imparable.

[66] Imatge extreta de *La gran família:* Pel·lícula del 1962, dirigida per Fernando Palacios i que tracta sobre la vida d'una família nombrosa formada per 15 fills, sent així una clara representació de l'exaltació a l'alta tassa natalitat que propugnava el règim franquista

A la dècada dels 60 es va produir el que molts historiadors han definit com la segona gran onada feminista. Arreu del món, i també a Espanya, van començar a sorgir grups de dones que qüestionaven l'autoritarisme patriarcal, tant a la família com a la vida social, laboral i política. Així, varen passar de la imatge de la dona apocada i submisa, a la d'una dona més agosarada i independent que exigia un tracte més igualitari al que rebien els homes.

Al començar aquesta dècada s'inicia una campanya a favor de l'amnistia general per als presos i exiliats polítics. D'aquesta manera, la dona té l'oportunitat de sortir del seu camp assistencial, ajudant a les presons, i entrar d'una manera activa a la política de l'oposició.

"Fa 21 anys que assistim a tot el territori espanyol a Consells de Guerra per jutjar a homes que lluiten en defensa de la pau, de la justícia i la llibertat (...) com a dones i mares demanem que cessin les detencions per delicte d'opinió i que es posin en llibertat els presos detinguts els últims dies. Que es decreti una Amnistia General per a presos i exiliats polítics.
Barcelona, març del 1960" [67]

L'1 de maig de 1961 la mobilització de dones s'accentua amb la manifestació pro-amnistia, la més important que fins llavors s'havia fet, i que es celebrà a varies ciutats simultàniament. Al llarg d'aquest any són varies les vegades que les comissions de dones, familiars i presos polítics organitzen reivindicacions i mobilitzacions per aquest motiu.

La vaga d'Astúries de 1962[68], va fer que les dones desenvolupessin un paper decisiu. A més de les manifestacions que van organitzar en els economats clausurats, s'enfrenessin als empleats que treballaven a les instal·lacions. Van recórrer tota la conca minera, buscant l'ajut material dels botiguers per tal de que no faltés aliments a les llars mineres. Van formar piquets perquè ningú baixés a la mina, enfrontant-se a la Guàrdia Civil, i van anar a visitar al Governador Civil i a les autoritats eclesiàstiques. Moltes d'elles van ser detingudes i castigades durament.

16

[67] Butlletí *Nosotras* número 4. 1960
[68] La vaga minera d'Astúries de 1962 va ser la primera gran vaga obrera durant el règim franquista a Espanya.

"Van portar a tots els miners comunistes a la presó d'Oviedo. Tots els dies els treien per pegar-los, nosaltres insultàvem als guàrdies dient-lis el pitjor del món «assassins, criminals...! ». Les dones anàvem als pous a demanar que deixessin anar als miners, i també a parar als miners que anaven a treballar (...) però va venir la Guárdia Civil i... quants pals ens van donar!" [69]

També va ser durant aquesta dècada, juntament amb la important aparició del sindicat Comissions Obreres, quan es celebren a Barcelona les primeres assemblees generals de dones, que es reunien els dissabtes a la tarda en parròquies de barri. D'aquestes assemblees, sorgeix, a partir principalment; tot i que no de manera unànime; de moltes dones simpatitzants del PSUC i de manera clandestina, l'anomenada Asamblea Democrática de Mujeres de Sant Medir, que poc després; al 1965; donaria lloc al Movimiento Democrático de Mujeres.

"En el MDM no només hi havia dones comunistes, sinó també d'altres partits independents. Estàvem entusiasmades, anàvem a donar mítings als mercats i teníem que sortir corrents perquè venien els guàrdies a donar-nos llenya. Amb quin entusiasme es treballava!" [70]

En aquestes assemblees no només es discutia sobre problemes específicament de la dona (com ara el control de la natalitat), sinó que també es discutien qüestions de política general (les firmes dels tractats amb els Estats Units, la formació de la Taula Rodona...). Aquesta organització també promovia múltiples actes de solidaritat amb presos polítics, amb la lluita obrera, fent xerrades sobre els problemes que es plantejaven...

"M'incorporo al MDM i un dels primers treballs de la meva militància va ser l'escrit que aquell any vam dirigir a la presidència del govern anomenat «Por los derechos de la mujer española», era una espècie de taula reivindicativa que anava acompanyat d'unes 1500 firmes (...) en alguns moments va tenir més importància el component de solidaritat que el feminista." [71]

[69] Luisa Menéndez, testimoni de la lluita política. Font: Fernanda Romeu Alfaro, El silencio roto... Mujeres contra el franquismo, 1994, Pág.212
[70] Cotilde Alonso, testimoni de la lluita política. Font: Fernanda Romeu Alfaro, El silencio roto... Mujeres contra el franquismo, 1994, Pág.153
[71] Merche Comabella, testimoni de la lluita política. Font: Fernanda Romeu Alfaro, El silencio roto... Mujeres contra el franquismo, 1994, Pág.216

D'aquesta manera Catalunya, i Barcelona especialment, es converteix en el bressol del feminisme dels 60, i de manera inexhaurible, la influència d'aquesta organització traspassa les fronteres catalanes, arribant a tenir influència per tot l'Estat, i sent un punt clau en la lluita antifranquista.

Com s'ha anomenat anteriorment, el paper de la dona en l'antifranquisme va començar amb la proclamació de la recerca de les llibertats i de la igualtat de drets amb els homes. Aquests dos convenciments les van obligar a dur a terme una doble estratègia de persuasió i difusió: per una banda havien de convèncer a les pròpies dones i als homes i, per l'altra, a les autoritats polítiques. Un altre argument bàsic d'aquests col·lectius feministes era l'oposició al règim dictatorial franquista, considerat el principal culpable de la repressió, l'aïllament, la discriminació i l'endarreriment de les dones espanyoles.

Un dels primers temes que van reivindicar van ser els drets civils (pàtria potestat conjunta, majoria d'edat als 21 anys, derogació de la llicència marital...), després es van centrar en la lluita pels drets politics (associació, reunió, expressió, vaga...), i més tard els drets laborals i educatius fins arribar als drets a la sexualitat lliure, al control de la natalitat, l'avortament, als matrimonis civils i al divorci.

Tota aquesta sèrie de reivindicacions constants, però, no van veure ben bé el seu fruit fins a la mort del dictador, quan s'inicia l'època de la Transició.

En aquesta lluita cap a la igualtat, cal destacar el nom de la escriptora catalana Maria Aurèlia Capmany que amb les seves obres, i en especial *La dona a Catalunya* (1965) va crear un gran impacte sobre les noves generacions de dones, i la fundadora del Partido Feminista Revolucionario i militat del PSUC, Lidia Falcón (vegeu annex 4) amb nombroses obres entre les que hi destaca *Los derechos civiles de la mujer* (1963)

Maria Aurèlia Capmany

Altres llibres que van influenciar al moviment feminista van ser els que van escriure escriptores com les estrangeres com Betty Friedan amb l'obra *La Mística de la feminidad* (1963), i Simone Beauvoir amb obres com *El segon sexe* (1949).

Totes aquestes obres però formaven part de la censura franquista el que feia que només es poguessin obtenir de manera clandestina.

A l'altre cara de la moneda hi trobem la *Asociación de amas de casa de España*, creada al 1963 i tutelada per la Sección Femenina. Degut a la seva legalitat i al nombre de associades del que constava, dones partidàries del MDM van intentar crear influències dins d'aquestes organitzacions però no van obtenir cap més resultat que l'escàndol de la majoria de les afiliades, presents en els discursos que van realitzar, de la *Asociación de amas de casa de España* i a l'expulsió directa de les oradores feministes.

Cal destacar també el paper que important que van tenir aquells eclesiàstics que van separar-se dels ideals dels alts estaments de l'Església, i que permetien reunions clandestines en parròquies de barris on entraven en contacte amb la realitat social de la gent treballadora que reivindicaven unes millores socials. Clar exemple d'això és la formació de CCOO i MDM a l'Església de Sant Medir (Barcelona). Aquests capellans van ser anomenats "curas rojos" i molts d'ells van acabar sent detinguts, empresonats a la presó de Zamora i fins i tot alguns van ser sotmesos a tortures.

"Reclinar els genolls, doblegar tot el cos cap a endavant, amb els dos canells lligats darrere dels genolls i obligar a caminar a la velocitat que exigeixin i així fins que rebenta el pres i comença a deixar anar. Semblant tortura no hi ha qui l'aguanti"[72].

Tot i això, la gran part dels alts càrrecs eclesiàstics seguien recolzant fermament al franquisme, però fins i tot dins d'aquest estament començaven a aparèixer veus crítiques contra el règim. Un exemple clar és el cas del Cardenal Enrique Tarancón que va ser tractat d'esquerrista per part dels partidaris de Franco, tot i que Tarrancón no va mai acabar de trencar amb el règim.

[72] Martín Orbe, testimoni d'eclesiàstic empresonat al penal de Zamora. Font: http://luis-viadel.blogspot.com.es/2012/10/los-curas-rojos.html

LA FASE DE DESCOMPOSICIÓ DEL RÈGIM (1969-1975)

La proximitat del final biològic del franquisme va fer replantejar el futur d'Espanya. Amb Franco ja octogenari i malalt, dins dels franquistes hi va haver una divisió, els que eren partidaris d'una certa liberalització política, anomenats aperturistes, (Fraga, Areilza, Calvo Sotelo, etc.), i els que volien la continuïtat del règim sense canvis, anomenats immobilistes i més popularment "el búnquer".

Un fet important que mostrava la decadència del règim va ser el procés de Burgos de 1970 on van ser detinguts centenars de persones, i es van jutjar i condemnar a mort a 16 membres d'ETA (3 dels imputats eren dones etarres). Aquests fets van tenir un ressò a nivell internacional que van acabar obligant a Franco a declarar l'estat d'excepció a Guipúscoa.

Aquest debilitament va precipitar la coordinació de nombrosos grups opositors a aquest. Es va començar a parlar cada cop més d'una no molt llunyana democràcia i de la transició. Es va formar així dues institucions de diàleg: *Plataforma Democrática* i *Junta Democrática*, que es que s'agruparen amb el nom de *Platajunta*.

Al 1973, Franco, degut als seus problemes de salut, es veu obligat a renunciar al càrrec de president de govern i nomena al almirall Carrero Blanco en el seu lloc. Però el 20 de desembre d'aquell mateix any, ETA (fundada al 1958) va atemptar mortalment contra Carrero Blanco, frustrant així la possibilitat d'una herència de la dictadura. El successor de Carrero Blanco va ser Arias Navarro, al qual li mancava projecte polític, i mantenia una postura immobilista

75

El mateix dia de la mort de Carrero Blanco, i amb l'augment cada cop més fort de l'oposició, el règim franquista inicia el *Procés 1001* contra els principals dirigents de Comissions Obreres, que havien estat detinguts en 1972. Condemnant-los a llargues condemnes que arribaven fins a 20 anys de presó. També va imposar la pena de mort

[73] Imatges de la pel·lícula basada en fets històrics reals sobre l'atemptat de Carrero Blanco, *Operación Ogro* (1979) de Gilio Pontecorvo

com a repressió, i malgrat totes les protestes nacionals i internacionals que hi van haver, van acabar executant mitjançant el "garrote bill" a l'anarquista català Salvador Puig Antich, i a cinc membres de grups terroristes (ETA i FRAP) aquests últims executats només un mes abans de la mort del dictador. Després de les execucions es va produir una campanya internacional de condemna a Espanya, diverses ambaixades espanyoles van ser assaltades, quinze ambaixadors estrangers van abandonar Madrid en senyal de protesta i el règim va tornar a un aïllacionisme no conegut des de la postguerra. Malgrat les execucions l'onada d'atemptats terroristes va continuar, sorgint un nou grup desconegut fins llavors: els GRAPO.

Tot i la gran oposició antifranquista que hi havia, el règim franquista no va caure fins a la mort del mateix dictador al 20 de novembre de 1975. Després d'això s'inicià un procés de transició democràtica, que no va sorgir a partir d'una ruptura directa amb el franquisme, sinó d'un procés de pacte entre l'oposició i els hereus del franquisme.

Paper de la dona en l'etapa de descomposició del règim

Quan el règim estava en les seves últimes, moltes dones; les mares de les quals no havien pogut estudiar i a les que s'havia alliçonat per ser bones mares i esposes; arriben a la universitat. Estaven disposades a fer canviar les coses, però sentien sobre les seves espatlles el pes d'una educació que les portava a seguir el camí que havien tingut les seves mares i que els hi venia imposat. a pesar de tot, el moviment feminista espanyol es va anar cada cop afermant en uns moments en que ser feminista no era gens fàcil.

➢ DONA I TREBALL

La societat espanyola de la dècada de 1970 presentava les peculiaritats d'un país modern, encara que existien importants diferències estructurals, com l'encara alta taxa de població agrícola, l'alt grau de pluriocupació i l'escassa presència de la dona al món laboral. El progrés econòmic però, va permetre ampliar la capacitat assistencial de l'Estat, així, la Seguretat Social, que inicialment només cobria als treballadors industrials, es va ampliar a la població agrícola (1964), als treballadors autònoms (1971) i des de 1972 a tota la població.

Poc a poc els moviments feministes espanyols, que durant aquest període van anar seguint adquirint força, juntament amb la situació que es vivia a Europa on les dones tenien molts més drets, va afavorir algunes millores en la situació femenina en el món laboral com ara l'aparició de les "jefas locales del movimiento" (homòleg de les actuals alcaldesses) a l'any 1973. Es va donar aquest càrrec a 7 dones que es van convertir en les primeres i úniques "jefas locales del movimiento" de la dictadura.

Tot i aquests petits avanços la dona espanyola seguia estant molt més rellevada a un segon pla respecte l'home i a comparació de la resta de l'Europa occidental. Clar exemple d'això és el fet de que fins al 1975 les dones casades havien de tenir un permís del marit per poder treballar fora de casa.

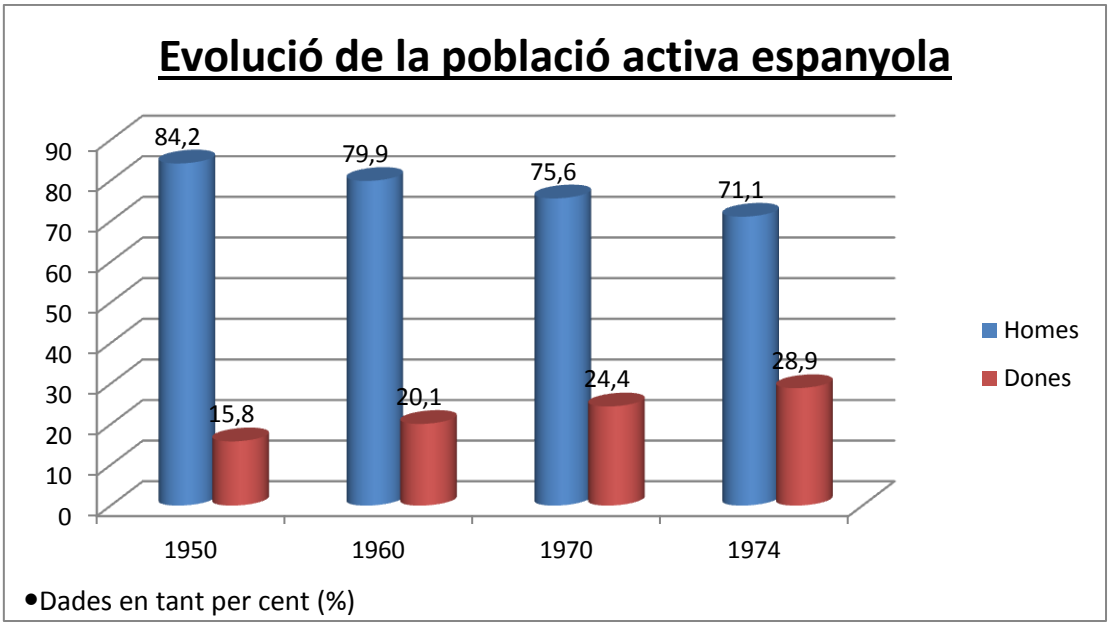

[74]

Aquest gràfic ens mostra com a partir de la dècada dels 50 s'incrementa notòriament i progressivament la participació de la dona en el mon laboral, arribant així en poc més de vint anys a més del doble (de 1709 dones al 1950 a 3909 al 1974). També podem observar com en tan sols 4 anys (1970 al 1974) s'incrementa un 4,5 per cent la presència femenina en el món laboral. Aquesta última dada ens mostra la importància de la dècada dels 70 en referència a la dona en el món laboral.

Una de les primeres dones policies de Madrid. 1973

➢ DONA, FAMILIA I MATRIMONI

La liberalització de la dona s'anava convertint en un fet, i el franquisme no ho podia amagar ni retenir.

Com era d'esperar, la publicitat va fer ressò dels canvis culturals i va començar a parlar de la "nova dona"

[74] Dades extretes del llibre *Dones d'ahir, dones d'avui* de Cristina Gatell. Elaboració pròpia del gràfic.

Aquest anunci dels anys 70 diu: "COLON i la nova dona. Begoña, 27 anys... i esperant el tercer. Una nova dona, preocupada per moltes coses. Tots els dies ha de rentar una muntanya de roba. Naturalment, usant sempre CÒLON, el detergent que usa la nova dona COLON."

Com bé es pot observar, aquest anunci és un clar exemple de l'adaptació franquista als nous temps.

L'anunci presenta a una dona moderna "hippie" dels anys 70 amb trets nòrdics, sortint de l'estereotip de la típica dona espanyola. És a dir, la "nova dona" franquista canvia la seva aparença, adquirint una més moderna i contemporània als temps europeus, però la seva essència segueixen sent els mateixos valors del passat, continuant així amb el rol de mare de molts fills (amb només 27 anys ja està esperant al tercer) i bona mestressa de casa, la seva preocupació és la llar i els fills "preocupada per moltes coses. Tots els dies ha de rentar una muntanya de roba."

Altres anuncis mostraven una dona que exercia diferents professions i algunes inclús bevien, fumaven i portaven pantalons. Però la gran part de la publicitat franquista seguia mostrant a la dona en un segon pla, i inclús en situacions vexatòries com és el cas de l'anunci de Soberano. http://www.youtube.com/watch?v=F49If5qxKC4 Aquest spot ha estat molt criticat, ja que sembla justificar un tema tan delicat com és el de la violència de gènere.

Aquests exemples serveixen per il·lustrar que tot i els avanços socials i els canvis que s'estaven produint, la dona seguia subordinada al marit i a la família.

➢ DONA I SEXUALITAT

En els anys 70 la repressió sexual femenina pròpia del franquisme comença a deteriorar-se lentament. En una Espanya cada cop més permissiva, amb platges plenes d'estrangeres amb diminuts biquinis, no és estrany continuar trobant dones espanyoles inhabilitades de la capacitat de gaudir d'una vida intima sana, lliure i plena, frustrades per una educació sexual cristiana, basada amb una abnegada castedat fins el matrimoni.

La generació dels 70 veu aparèixer diferents llibres i enciclopèdies orientatives, que parlen sobre els plaers de la carn. Aquest fet va fer que les editorials comencessin a rebatre a l'església la seva potestat d'aconsellar en la vida domestica i sexual de la dona. Un exemple va ser *El gran libro del amor* o *El libro de la vida sexual*, llibres en els quals el home continua però, tenint un paper dominant sobre la dona.

"l'home ha de donar-ho tot, és el ser dinàmic, mentre que la dona ha de ser passiva i receptora"[75]

No només aquestes lectures, altres de més elaborades, més científiques i més cultes, van tenir una gran importància durant aquesta dècada.

La vida sexual del doctor José Luís López Ibor, es va convertir en el llibre de major venda a Espanya durant el 1972.

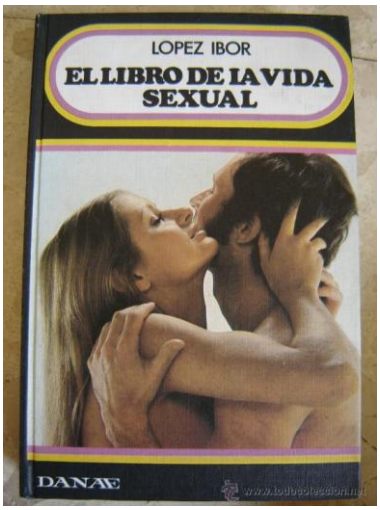

"La major part de les dones tenen que ser estimulades manualment abans de la copula, a fi de que arribi al grau d'excitació(...) en moltes ocasions és necessari la continuació de l'estimulació després de la copula perquè la dona arribi a l'orgasme" [76]

L'any 1972 un altre metge el doctor Ramón Serrano Vicens publica Ruedo Ibérico,una obra sobre la investigació sobre la masturbació femenina. Aquest llibre va estar censurat i va haver de circular en clandestinitat.

[75] Cita del periodista Jesús Maria Amilibia del diario Pueblo
[76] Cita de *Vida sexual* de López Ibor

➢ DONA I ESGLÉSIA

Tot i que la majoria de dones espanyoles seguien encara adoctrinades per la forta religiositat en la que es basava tot el sistema franquista, cada cop eren més les dones, en especial les més joves, que es negaven a seguir aquest adoctrinament, ja no eren tan devotes.

Veus contraries al franquisme provinents de l'església catòlica, com Acción Catòlica, el Moviment Catòlic Social, l'església basca...van intentar conscienciar i formar una nova joventut a partir de reunions,debats i discussions sobre els temes i problemes que més els afectaven per tal de que els joves es formessin una opinió pròpia i diferent a la dels discursos tradicionals

En aquesta època també cal destacar l'important paper, que com s'ha explicat en apartats anteriors, van tenir les noves parròquies de barri en zones de creixement urbà ocupades per a capellans joves, que tendien a implicar-se en els moviment veïnals i on molts treballadors i treballadores, veïns i veïnes es concentraven per debatre els seus problemes, buscar solucions i fer assemblees que eren del tot clandestines i perseguides Així va sorgir el Moviment de sacerdots en la conflictivitat obrera. A part d'aquesta implicació va existir també una conflictivitat eclesiàstica en els seus afers diaris , com a les misses de diumenge on es feien al·lusions directes als problemes socials i a les seves repressions. Això va crear un mal estar en el règim franquista que suposar sancions i càstigs cap els clergues catòlics ,com la creació de presons especials per a Sacerdots com la de Zamora. Aquests conflictes entre església i govern va fer que el regim cada cop estigues més en decadència.

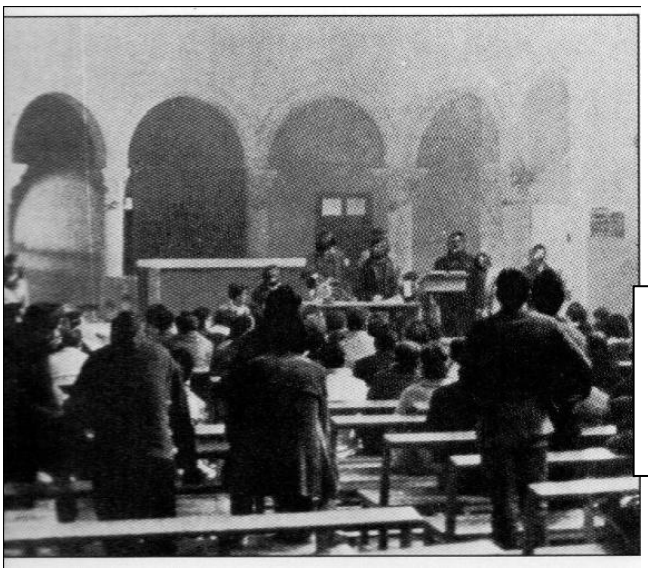

Assemblea de treballadors de l'empresa Harry Walker de Barcelona en una parròquia barcelonina.

➢ DONA I EDUCACIÓ

Durant aquesta dècada van arribar a edat adulta els grups de dones que no havien viscut el trauma de la Guerra Civil i que no estaven disposades a assumir el paper que la rígida societat franquista els proposava. Amb els nous temps la família poc a poc va anar fent-se més permissiva i la dona va començar a mostrar-se públicament més desimbolta i menys sotmesa als costums tradicionals.

A remolc de tots els canvis, una nova llei d'educació, la de 1970, establia finalment la coeducació, educació mixta, i promulgava un sistema escolar teòricament igual per als dos sexes. Ara bé tots aquests canvis legislatius que milloraven la situació legal de les dones, només responien a un reajustament ideològic per apropar la dona espanyola a nivell europeu, i per incorporar mà d'obra femenina al treball en un moment d'expansió econòmica. La consideració de la dona com un ésser inferior a l'home va continuar vigent durant tot el franquisme.

"Quan parlo d'igualtat em refereixo a la situació jurídica que exigeix la dignitat de la persona humana. No es tracta, no cal dir-ho, d'una inexistent, utòpica i fins i tot ridícula igualtat de possibilitats o facultats entre sexes que la ciència, la prudència i sobretot la naturalesa rebutgen unànimement." [77]

A la fi del franquisme l'escola primària es va convertir en obligatòria, el nombre d'alumnes d'Educació Secundària va créixer notablement. Fins a la dècada dels 70, la coeducació no va viure el que seria un impuls definitiu. Durant el curs 1973-1974, el 76,5% dels instituts d'ensenyament mitjà eren mixtos.

La població universitària es va incrementar en un 500% entre 1970 i 1975. No obstant això, l'entrada en massa de la dona a nivells universitaris va ser molt més lenta, el curs 1971-72, tan sols el 36% de tots els estudiants universitaris eren dones.

Institut de nenes a la dècada dels 70

[77] Discurs del Ministre de Justícia, Antonio Maria de Oriol y Urquijo, 1975.

➢ DONA I POLÍTICA

La dècada dels 70 va estar fortament caracteritzada per la progressiu enderrocament del règim, culminant al 1975 amb la mort del dictador.

Degut a aquesta feblesa crònica que anava patint el franquisme cada cop hi havia més veus que s'atrevien a cridar contra el règim dictatorial.

Així la dècada dels anys 70 va estar caracteritzada per nombroses protestes, vagues i manifestacions al carrer reivindicant drets socials i polítics.

Reivindicació a favor dels drets de la dona, a la dècada dels 70

Els advocats laboralistes van començar a exercir una funció fonamental a favor de les reivindicacions obreres. I a més de les reivindicacions salarials, els treballadors demanaven llibertat sindical, llibertats en general, amnistia per als presos polítics i pels represaliats en les lluites obreres.

Dins d'aquestes reivindicacions es trobaven un col·lectiu de persones que reclamaven una millora de la situació femenina en el país, moltes de les millores ja s'havien assolit anys enrere a la resta d'Europa.

Policies franquistes "grisos" dispersant una manifestació

Així la dona en aquest sentit va anar adquirint un paper molt actiu en la lluita antifranquista, especialment la dona universitària que en la major part dels casos va participar de manera activa en la lluita antifranquista.

Tot i el que règim responia amb mà de ferro a aquestes manifestacions, intentant sembrar la por i així paralitzar aquest moviment llibertari, no va poder aconseguir sufocar un poble que cada cop més demanava canvis immediats.

La dona continua la seva lluita. En l'anomenada segona onada del feminisme que va tenir lloc durant els anys 70 , la dona no només es centrava en la lluita pels drets socials i civils iniciada en la primera onada,sinó que a més a més posava ara sobre la taula el dret de les dones a controlar el seu cos (el dret al plaer, al control de la reproducció, a l'avortament, a no ser discriminada per la seva orientació sexual). Un altre dels temes més importants reivindicats per aquesta segona onada va ser el dret al treball de les dones i en igualtat de condicions amb els homes.

Manifestació feminista sota el lema "nosaltres parim, nosaltres decidim!"

A Catalunya la història dels feminismes acompanya la història de les dones en altres parts d'Espanya i del món. Dones com Magda Oranich, Maria Aurèlia Capmany, Lidia Falcón (vegeu annex 5), Olga Campos, Maria del Mar Bonet, són alguns dels molts i molts noms de dones que van contribuir al canvi de les desigualtats socials entre homes i dones.

ANNEX 1: LES TRETZE ROSES

"Les Tretze Roses" és com es recorda al grup de tretze joves, la meitat d'elles pertanyents a les Joventuts Socialistes Unificades, que van ser afusellades poc després de finalitzar la Guerra Civil.

Després de la caiguda de les Joventuts Socialistes Unificades en finalitzar la guerra, i la posterior detenció i confessió sota tortura del secretari general de l'organització, van ser detinguts la majoria dels militants d'aquesta organització. Entre els detinguts es trobaven "Les Tretze Roses", conduïdes primer a instal·lacions policials, on van ser torturades, i després a la presó de dones de Ventas, construïda per 450 persones i en la qual s'amuntegaven unes 4.000.

El 29 de juliol de 1939 tres antics militants de la JSU, van assassinar a Isaac Gabaldón, Comandant de la Guàrdia Civil i militar, al costat de la seva filla i el xofer a Talavera de la Reina. Per aquest crim, van ser jutjats el 3 d'agost 57 membres del Partit, dels quals 14 eren dones.

Entre els 56 condemnats a pena de mort, només tres tenien relació directa amb la mort del Comandant de la Guàrdia Civil, mentre que tots els altres havien estat detinguts prèviament a l'atemptat.

Els acusats que no havien participat directament en l'atemptat contra Gabaldón van ser acusats de reorganitzar les JSU i el PCE. La majoria de les execucions (incloent les de "les Tretze Roses") van tenir lloc en la matinada del 5 d'agost de 1939, al costat de la tàpia del cementiri de l'Almudena de Madrid. L'endemà van ser afusellats els autors materials de l'atemptat.

Com que la majoria d'edat no s'assolia fins al 21 anys, nou de les tretze noies eren menors d'edat. Va ser per aquesta joventut que van passar a ser anomenades pel nom de "Les Tretze Roses" i es van convertir en un símbol que, especialment a les presons de dones com la de Ventas, ha sobreviscut a l'oblit i al pas del temps, i avui encara se les recorda, en part, gràcies als llibres escrits sobre elles, a alguns documentals i a la pel·lícula *Las Trece Rosas* de Emilio Martínez Lázaro.

Les Tretze Roses van ser:

- Carmen Barrero Aguado (20 anys, modista)
- Martina Barroso García (24 anys, modista)
- Blanca Brisac Vázquez (29 anys, pianista), era catòlica i votant de dretes i va escriure una carta al seu fill la matinada del 5 d'agost de 1939, que li va ser lliurada per la seva família 16 anys després.
- Pilar Bueno Ibáñez (27 anys, modista)
- Julia Conesa Conesa (19 anys, modista)
- Adelina García Casillas (19 anys, activista)
- Elena Gil Olaya (20 anys, activista)
- Virtudes González García (18 anys, modista)
- Ana López Gallego (21 anys, modista) es diu que no va morir en la primera descàrrega i que va preguntar "És que a mi no em maten?"
- Joaquina López Laffite (23 anys, secretària)
- Dionisia Manzanero Sales (20 anys, modista)
- Victoria Muñoz García (18 anys, activista)
- Luisa Rodríguez de la Font (18 anys, modista).

"Vaig a morir amb el cap alt… Només et demano… que estimis a tots i que no guardis mai rancor als qui van donar mort als teus pares, això mai. Les persones bones no guarden rancor… Enrique, que et facin fer la comunió, però ben preparat, tan ben cimentada la religió com me la van cimentar a mi. Et seguiria escrivint fins al mateix moment, però haig d'acomiadar-me de tots. Fill, fill, fins a l'eternitat. Rep després d'una infinitat de petons el petó etern de la teva mare". [78]

[78] Carta de Blanca Brisac al seu fill, escrita la nit abans de l'execució.

ANNEX 2: MATILDE LANDA

Matilde Landa era una dona extremenya, procedent d'una família benestant i culta. Germana del amic íntim d'Antonio Machado i catedràtic de filosofia, Rubén Landa, i filla d'un destacat dirigent republicà, Matilde va iniciar la seva militància política quan va ingressar al PCE una mica abans d'esclatar la Guerra Civil.

Amb el cop d'estat del 1936 es va incorporar a l'hospital de guerra de Madrid per ajudar en les tasques sanitàries, i després va passar a pertànyer al Socorro Rojo Internacional, al costat de la seva amiga Tina Modotti de la qual ja he parlat anteriorment. Durant aquesta època, va conèixer a Miguel Hernández qui li dedicarà el poema "A Matilde".

A finals de la guerra, i en l'imminent entrada dels franquistes a Madrid, el PCE li va encarregar la tasca d'organitzar la defensa, però la falta de recursos humans i materials, van fer que aquesta tasca és realitzés de mala manera i ella quedés detinguda i empresonada a la presó de les Ventas on va crear la "oficina de pensades" per tal d'ajudar a les presses condemnades a mort.

Tot i que en un principi ella també estava condemnada a mort, gràcies a la intervenció del filòsof catòlic Manuel García Morente, la pena li va ser commutada a 30 anys d'empresonament.

Al 1940 va ser traslladada a la presó de Palma de Mallorca, una de les pitjors penals de dones de la postguerra espanyola. Allà Matilde Landa va seguir sent un referent per les presses, encapçalant les modestes accions de resistència que és feien a la presó.

Al 1941 es va iniciar una brutal pressió per fer que Matilde fos batejada i convertida al catolicisme, a fi d'utilitzar això com a una victòria propagandística del règim.

Per aquest motiu, el 26 de setembre de 1942, quan l'anaven a batejar per la força, Matilde Landa va caure des d'una galeria de la presó, i va morir al cap de tres quarts d'hora, temps que les autoritats eclesiàstiques de la presó van aprofitar per batejar-la.

Tot i que algunes persones han interpretat la mort de Matilde com un assassinat, la versió oficial és que es va intentar suïcidar abans que ser humiliada d'aquesta manera.

Entre les preses va ser considerada un gran símbol, i després de la recuperació de la seva memòria a la dècada dels 70, està considerada com un dels principals símbols del moviment de dones contra la dictadura franquista.

ANNEX 3: EXPLICACIÓ DEL GRÀFIC D'ALUMNES MATRICULATS EN MAGISTERI PRIMARI ENTRE EL 1940 I 1956

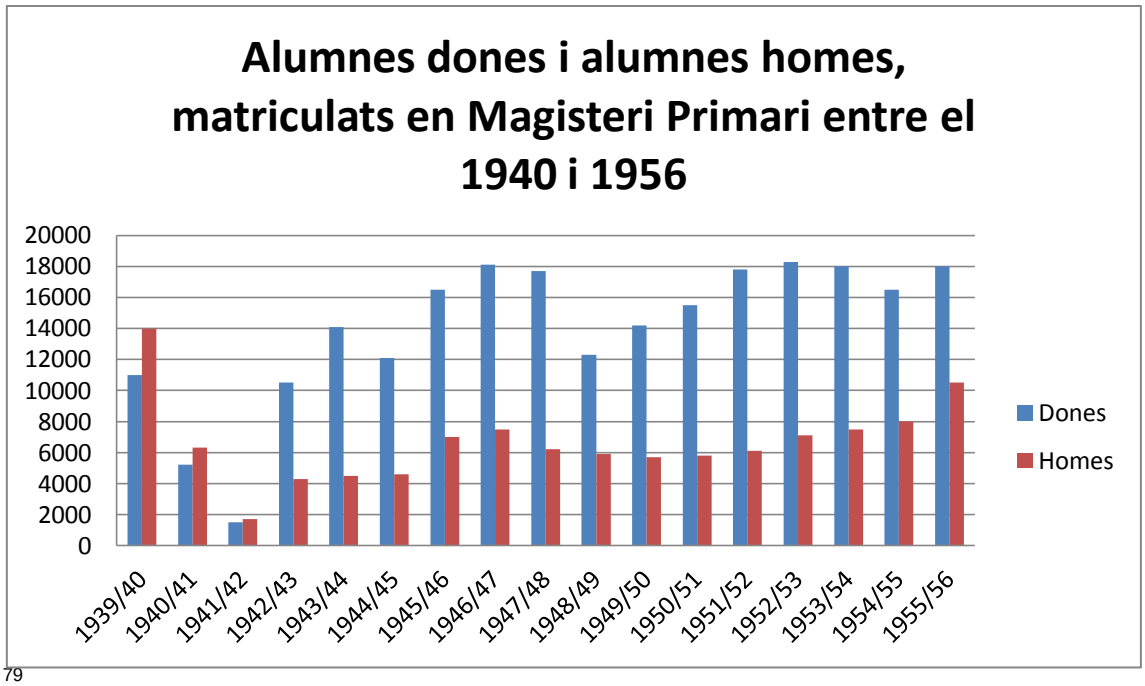

[79]

Durant els primers anys de vida del franquisme es creà el Ministeri d'Educació i Ciència amb la finalitat de desmantellar i depurar, mitjançant unes comissions depuradores, la obra republicana que tenia com a principi l'escola única. Molts professors/es i mestres van ser acusats de ser partidaris de la República, i per defensar-se havien d'acreditar la seva "bona conducta" demanant ajut a veïns, Guàrdia Civil, mossens... que en molts casos eren els mateixos que havien emès un informe desfavorable contra ells. D'aquesta manera milers de mestres i professors van ser detinguts, empresonats, afusellats o van haver de marxar a l'exili. Per aquest motiu, com bé podem observar en el gràfic, els primers anys del franquisme va requerir una

COMISION D. DEPURADORA
DEL MAGISTERIO NUM. .....
DE LA PROVINCIA DE MADRID

[79] Dades extretes de l'Anuari Estadístic d'Espanya, 1948, p.194; Anuari Estadístic d'Espanya, 1958, p.808

demanda elevada de professorat degut a les nombroses baixes que havia petit en aquest sector (fins a 14.000 matriculats i 11.000 matriculades) amb la finalitat de poder començar l'educació de la nova Espanya.

La resta del professorat considerat "no contaminat" també era depurat a través d'exàmens i cursos d'orientació professional per així poder inculcar als alumnes l'esperit religiós, moral i catòlic.

En conclusió, la purga va ser molt gran i la majoria de mestres d'alguna manera van sentir una por i una frustració que va alterar en tots els sentits a l'educació.

Aquesta por i frustració podria ser el motiu que explicaria el per què de la caiguda de d'alumnes matriculats en l'any 1941/42.

Després d'aquest any, observem com la quantitat de matriculades superava amb escreixos als matriculats masculins.

Això és degut, no només a que era el treball més qualificat a que podia accedir una dona, sinó també a la necessitat imperativa de dones mestres que el règim franquista va tenir degut a que al separar nens i nenes requeria un gran nombre de dones mestres que duguessin a terme les classes exclusivament per a les nenes en les escoles de nenes.

ANNEX 4: CRONOLOGIA DELS CANVIS LEGISLATIUS DE LES DONES

1931

Decret pel qual les dones majors de 23 poden ser escollides per a les Corts Constituents. De 470 escons, només dos són ocupats per dones: Clara Campoamor, Victoria Kent, que es converteixen en les primeres diputades en la història d'Espanya.

1932

Cursen estudis universitaris 2.000 dones d'un total de 30.000 homes.

-La UGT rebaixa la quota a pagar de les seves afiliades, inclou al seu programa el eslògan “a igual treball, igual salari”.

-Primera llei del divorci, admetent entre les causes possibles de sol·licitud el mutu acord entre els cònjuges. En el debat anterior a l'aprovació de la llei, els diputats catòlics es van oposar vivament. Sembla ser que no van ser moltes les demandes de divorci, i és que de vegades és més fàcil canviar la legislació que la mentalitat popular, i quant a les dones, com va dir Clara Campoamor, a l'esclau alliberat no se li esborra fàcilment el plec de la servitud.

1932

Mercedes Gaibrois, primera dona en l'Acadèmia de la Història.

1933

Les espanyoles voten per primera vegada.

1936

El ministre Largo Caballero ordena que les dones no romanguin en el front de guerra.

-Primera dona ministra: Federica Montseny. Ho és també d'Europa.

-Llei de l'avortament a Catalunya, signada per Josep Tarradellas. Molt poques dones es van acollir a l'avortament legal previst i en lloc d'això van avortar clandestinament.

-Associació Dones Lliures,d'ideologia anarquista, amb nuclis en gran part del territori republicà. Les seves fundadores van ser Lucía Sánchez Saornil, Mercedes Comaposada i Amparo Poch. Partien de tres pressupostos bàsics: existència d'un problema específicament femení; acceptació de l'anarquisme com a ideal revolucionari que proposa la igualtat entre tots els éssers humans sense distinció de sexe, i

l'existència d'una contradicció entre la teoria i la pràctica en els militants anarquistes. Van constituir un clar projecte d'emancipació de la dona, i per això van ser rebudes amb desinterès i certa hostilitat en els ambients llibertaris.

1937

La República atorga plena capacitat jurídica a la dona.

1938

Fur del Treball. Prohibició del treball nocturn a dones i nens, foment de l'abandó de tota activitat laboral de la dona en tallers i fàbriques.

1939

Es prohibeixen les aules mixtes.

-Es deroga la llei del divorci i el matrimoni civil, amb efecte retroactiu. Les funcionàries no poden ser caps d'administració.

El divorci havia estat derogat en tota Espanya (25 de novembre de 1939), al mateix temps que el matrimoni civil: amb efecte retroactiu. A la zona franquista ja havien purgat o arreglat la seva situació els que estaven en aquestes condicions: en envair la zona republicana, tots els matrimonis de guerra i tots els divorcis quedaven, simplement, com no existents (igual que els diners i els comptes corrents bancaris de la guerra civil, igual que els títols acadèmics: havien deixat d'existir).

1940

Les recluses tenen dret a alletar als seus fills i a tenir-los en la seva companyia a les presons fins que compleixin tres anys.

1941

Il·legalització de l'avortament.

-S'estableixen els “préstecs a la nupcialitat” [80]

-Llei que autoritza el canvi de cognoms als nens acollits per l'Auxili Social que no haguessin estat reclamats, permetent esborrar així definitivament el rastre de molts fills de recluses que després van ser donats en adopció.

1942

[80] Préstecs a la nupcialitat: ajudes per a joves parelles sempre que la dona abandonés el seu lloc de treball després de casada.

Primeres oposicions després de la guerra al Cos Diplomàtic. S'exigeix ser home.

1944

Codi Penal. Es prohibeix la fabricació, consum, venda i publicitat de qualsevol mètode anticonceptiu. Apareix la figura del "infanticidi privilegiat": la dona té dret a matar al seu fill nounat, amb una mínima sanció penal, sempre que el crim es cometi per ocultar la seva "deshonra". Els seus pares poden ocultar-la, encara que estan subjectes a la pena de presó menor d'entre sis mesos i un dia a sis anys, la mateixa que la de l'avortament, que no contemplava atenuants. Les agressions sexuals es consideren delictes "contra l'honestedat" i el violador pot eludir la presó si obté el perdó de la víctima o la porta davant l'altar. Les dones tampoc poden ser notàries ni registradores.

1950

Reglamentació del treball en banca: Es prohibeix a la dona treballar en la banca

1951

Congrés Nacional de Moralitat en Platges i Piscines, amb l'assistència de diferents organitzacions, Acció Catòlica entre elles, on s'expressa la preocupació de la indecència i s'estableixen criteris respecte al comportament de les dones a les platges i piscines. Es prohibeixen peces indecoroses; els vestits de bany han de cobrir pit i esquena i no cenyir-se al cos mostrant les seves formes, per això els de les dones han de portar faldilles i els de els homes han de ser com a pantalons d'esport. Fora del bany, està prohibit mostrar-se abans de res el món en vestit de bany o vestir-se i desvestir-se en públic fora de les casetes construïdes a aquest efecte.

1953

Mª Ángeles Galino, primera dona catedràtica a la Universitat Complutense.

1954

Es funda l'Associació de la Creuada Nacional de la Decència, els membres de la qual es comprometen a no acudir a piscines o platges en les quals es banyin indistintament homes i dones.

1957

La reforma dels plans d'estudi permet la primera entrada seriosa de les dones en el sistema educatiu.

-Els bisbes espanyols signen un document col·lectiu que censura la degenerada moda del nudisme, entenent per tal posar-se robes tan fines que gairebé es vegi tot.

1958

Mercedes Fórmica aconsegueix que es reformi en el Codi Civil el concepte de "casa del marit" per "llar conjugal", de manera que els jutges poden decretar des de llavors que la dona romangués en l'habitatge conjugal després de la separació. Abans es quedava sense casa. És la primera reforma dels drets de la dona en temps de Franco.

1961

Llei sobre Drets Polítics, Professionals i de Treball de la Dona. S'elimina qualsevol discriminació laboral per raó de sexe (excepte en Justícia, Exèrcit i Marina Mercant); la dona ja no ha de demanar excedència forçosa del treball en casar-se; manté l'autorització preceptiva del marit perquè la seva dona treballi, però la novetat és que considera el permís donat si ja treballava abans de casar-se. Si se separava, automàticament podia treballar.

1962

Conflicte miner asturià-lleonès. Les dones se sumen a les mobilitzacions
-A Madrid, manifestació de dones en suport de les mineres. La primera gran concentració de dones durant el franquisme. Es detenen a 40 dones.
- Sistema de beques que afavoreix a les noies amb menys recursos

1963

Fins a aquesta data, marits i pares podien matar a esposes o filles si les sorprenien en adulteri, i també a les seves parelles.

1964

Arriba de la píndola, encara que és il·legal.

1965

Neix el Moviment democràtic de dones

1966

La dona pot accedir per fi a l'Administració de Justícia

1970

-Fins a aquest any el pare tenia dret a donar en adopció als seus fills sense consentiment matern.

-Llei General d'Educació, imposa l'escolarització fins als 14 anys sense distinció de sexe.

1971

Es funda la Associació espanyola de dones empresàries, sis anys abans que la CEOE.

1972

Fins a aquesta data les dones menors de 25 anys no podien abandonar el domicili familiar sense permís del pare, excepte per casar-se o per ingressar en un convent (art.321 del Codi Civil), i quan ja havien contret matrimoni, estaven obligades a presentar l'anomenada "llicència marital" per treballar, exercir el comerç, ocupar càrrecs públics o

obtenir el passaport. La majoria d'edat de la dona passa dels 25 als 21 anys, equiparant-la a la de l'home.

1973

Carmen d'Andrés, primera enginyera de camins.

1975

A Espanya hi ha 62 alcaldesses d'un total de 8.635 municipis (0,71%), 1,3% regidores.

-Reforma del Codi Civil. La pàtria potestat i l'administració de béns de guanys són exclusius de l'home, fins a la Constitució i la reforma de 1981. S'elimina la llicència marital i l'obediència al marit.

ANNEX 5: LIDIA FALCÓN

Lidia Falcón O'Neill (Madrid, 13 de desembre, 1935) és una política i escriptora espanyola, llicenciada en Art Dramàtic (1959), Dret (1960), Periodisme (1961), també ha cursat estudis de doctorat en Dret Civil, Dret Mercantil, Dret Polític, Dret Laboral (1961), i ja després del franquisme es va llicenciar en Filosofia (1991). El seu paper de gran importància en el feminisme i en la lluita antifranquista l'han convertit en la líder més internacionalment coneguda del feminisme espanyol. Ha publicat 39 llibres, entre ells les obres fonamentals del feminisme, que han estat traduïdes a diferents idiomes. Destaquen obres en el terreny de l'assaig com *Mujer y Sociedad*, *La Razón Feminista*... així com algunes obres autobiogràfiques com *Viernes y 13 en la calle del Correo*, *Los hijos de los vencidos*... També ha escrit obres teatrals, narrativa i múltiples articles.

Lluita antifranquista:

ANYS 50

Durant aquests anys és quan Lidia Falcón comença a participar activament en la lluita antifranquista mitjançant una vaga d'autobusos de Barcelona.

Al 1958 la policia la va detenir mentre estava treballant per al diari *El Noticiero Universal.*

Simultàniament als seus inicis com a advocada s'integrà com a membre del PSUC.

ANYS 60

Durant aquesta època va començar a desenvolupar una constant activitat com a conferenciant i agitadora. Així com, d'advocada dels col·lectius de treballadors de grans empreses industrial (SEAT, AEG, Harry Walker...) i dones amb problemes.

Al 1968, abandona la seva militància en el PSUC per discrepàncies ideològiques i entra a formar part en l'Associació d'Amics de Nacions Unides, on serà Presidenta de la Secció de Drets de la Dona i Tresorera.

Al 1969, aconsegueix que li publiquin, després de dos anys de censures, l'assaig Dona i Societat causant un gran impacte mediàtic. Arran d'aquest llibre organitza un cicle de

conferències sobre els Drets civils i laborals de les dones, que li ocasionen diversos incidents amb la policia.

Defensa com a advocada a treballadors i resistents antifeixistes durant l'Estat d'Excepció. És detinguda.

S'uneix al PC- VIII Congrés, escissió del Partit Comunista que lidera el general republicà Enrique Lister.

ANYS 70

Va participar en l'organització i en la vaga de fam per la commutació de la Pena de Mort dels presos encausats en el Consell de Guerra de Burgos, per la qual cosa va ser detinguda i multada pel Govern Civil de Barcelona.

Clandestinament va viatjar en diverses ocasions a França per reunir-se amb els exiliats a fi de preparar el Congrés del seu partit.

Un article seu a favor del divorci va ocasionar que la revista *Triumfo* fos multada i retirada de la circulació.

Va col·laborar en El Diari Femení fins que una enquesta sobre el divorci va ocasionar un nou procés i el seu acomiadament.

Va organitzar en la clandestinitat un grup d'agitació que realitzava diverses accions de propaganda antifeixista, fins que va ser detinguda i empresonada a la Presó La Trinitat de Barcelona, acusada de propaganda il·legal. Aquest fet va fer que prengués contacte amb diferents dones preses i escrivís el llibre *En el Infierno.*

Va obtenir la llibertat provisional amb el suïcidi de la seva mare Enriqueta O'Neill.

Va participar en activitats com la repulsa al cop d'Estat de Pinochet, va recolzar el moviment democràtic durant la Revolució dels Clavells a Portugal, va participar en la campanya per salvar la vida del condemnat anarquista Salvador Puig Antich...

Al 1974, és detinguda i processada de nou en ser relacionada falsament amb ETA per l'Atemptat del Carrer del Correu de Madrid. Passa nou mesos a la Presó de Yeserías, sense que arribi a celebrar-se mai el judici. Aquest fet provoca una gran campanya de solidaritat internacional.

Després de la mort del dictador és amnistiada i col·labora activament en la organització *Unió de Republicans de Catalunya*, grup que pretenia evitar la restauració de la monarquia a Espanya.

Al 1975 impulsa la creació del Partit Feminista d'Espanya.

Feminisme:

ANYS 60

Lidia Falcón, tot i que ja tenia una trajectòria personal de lluita per la seva identitat i la seva llibertat impulsada per un fort component ideològic heretat del seu entorn familiar, es va donar a conèixer com a feminista a l'opinió pública quan va escriure Els drets civils de la dona. Després d'això va començar a ser entrevistada causant gran curiositat en els mitjans per l'impacte del seu discurs en l'Espanya franquista.

Va ser escollida presidenta de la Secció de Drets de la Dona en l'Associació d'Amics de les Nacions Unides a Barcelona, des de la qual va fer un cicle de conferències sobre els drets civils i laborals de les dones.

Al 1969, va publicar el llibre *Mujer y Sociedad* coneguda popularment com "la Bíblia del feminisme en l'Espanya franquista".

La gran importància que ja va adquirir el seu paper durant aquesta època van fer que l'escriptora Maria Aurèlia Capmany li dediqués el seu llibre *La dona a Catalunya.*

ANYS 70

Al 1974, després d'haver sortit de la presó de la Trinitat, prepara i organitza un Congrés Feminista Internacional, juntament amb altres companyes, però que no arribà a celebrar-se degut a que va ser empresonada de nou a la presó de Yeserías a Madrid.

Va participar en les primeres jornades feministes de Madrid realitzades en clandestinitat i organitzades per la Unión Democrática de Mujeres. També va organitzar el Col·lectiu Feminista de Barcelona.

Després de la mort del dictador, les seves reivindicacions, actes i activitats es van fer més extenses i creà el Partit Feminista d'Espanya.

Encara avui segueix lluitant per als drets de la dona i la igualtat entre gèneres.

PART PRÀCTICA

GRÀFICS, ANÀLISIS I COMENTARIS DE LES 100 ENQUESTES REALITZADES A DONES QUE VAN VIURE EL FRANQUISME

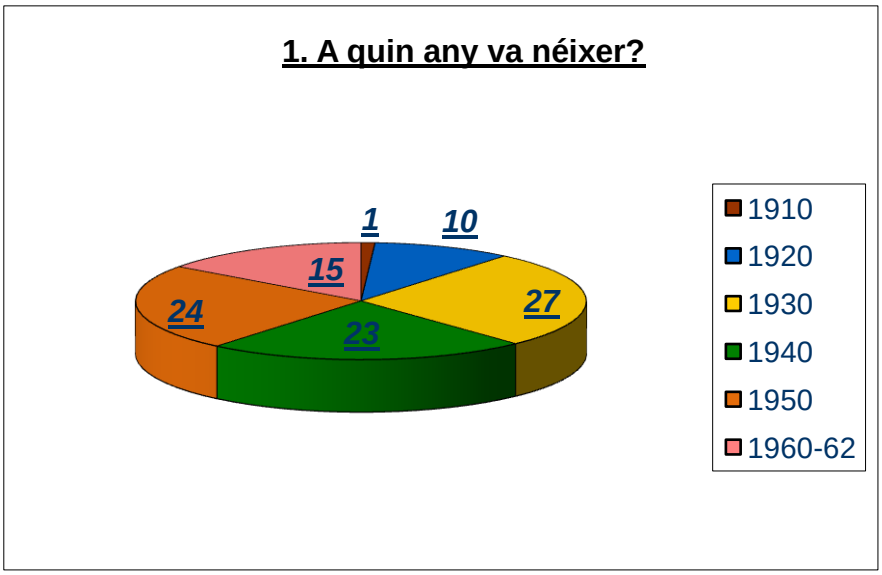

Les enquestes realitzades han estat respostes per dones que van viure, en diferents etapes de la vida, el període franquista. D'aquí he de destacar l'única enquesta que tinc d'una dona nascuda durant la dècada del 1910, i que actualment, amb 102 anys, va estar disposada a ajudar-me a col·laborar en el meu treball de recerca. Aquesta dona, actualment, és la habitant més longeva del poble on jo visc, Sant Climent del Llobregat. És per aquest motiu que en quant a l'anàlisi de les dones nascudes als anys 10 és la única representant.

De les nascudes a la dècada dels 20, el nombre és parcialment menor (amb un total de 10 entrevistades) que a les de les dècades posteriors, degut a que per l'edat amb la que compten en l'actualitat, escassegen més i són més difícils de trobar com a testimonis.

De les dones nascudes als anys 30, 40 i 50, he intentat fer un nombre similar d'enquestes per tal de poder realitzar una millor i més encertada comparació en l'evolució de les dones que van viure durant tota la seva infància i adolescència el franquisme. El nombre d'entrevistades nascudes en aquests períodes han estat de 27, 23 i 24 respectivament.

També cal remarcar que de les 15 dones entrevistades que van néixer a la dècada dels 60, només he realitzat l'enquesta a les nascudes entre el 1960 i el 1962, ja que he cregut que les dones nascudes posteriorment eren massa joves quan va arribar la fi del franquisme com per poder respondre de manera completa tota l'enquesta.

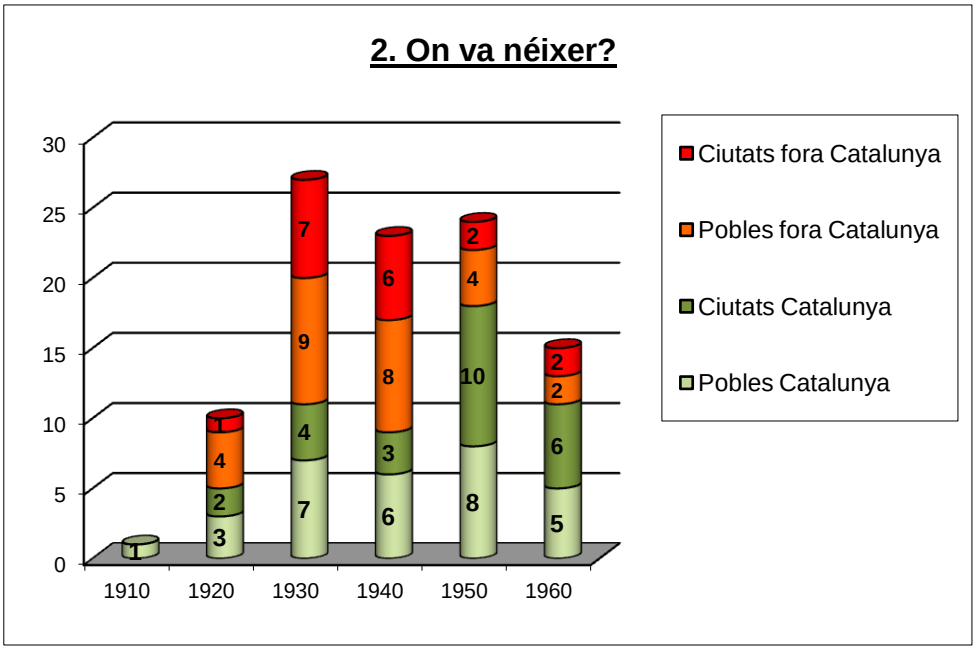

Les dones enquestades provenen de diferents zones d'Espanya. Així he aprofitat per poder veure les diferencies entre les dones que provenen d'un àmbit rural (un total de 57 dones) i les que provenen d'un àmbit més urbà (33 dones). Més endavant veurem les diferencies que hi ha en qüestió d'estudis, treball, consciència de lluita... entre les provinents d'un poble i les provinents d'una ciutat.

També he diferenciat entre les que van néixer a Catalunya (55 dones) i les que ho feren fora de Catalunya (45 dones), en quest cas cal dir que no s'han observat gaires diferències en les respostes de les provinents de ciutats, ja siguin de Catalunya o de la resta d'Espanya, com tampoc hi ha gaires diferències entre les respostes de les dones provinents d'àmbit rural sigui d'on sigui el seu poble d'origen.

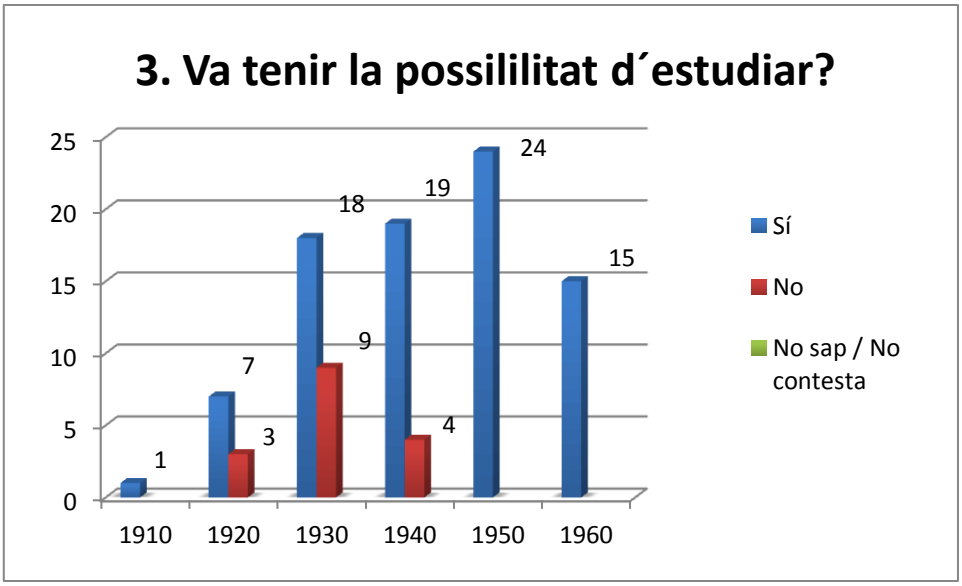

Cal observar que la majoria de les dones (un total de 84 dones) sí que van tenir la possibilitat d'estudiar, tot i que les dones dels anys 30, que són les nenes de la postguerra, presenten un nombre extremadament elevat de noies que no van tenir accés a estudis, gairebé un terç (9 de 27 enquestades). També les dones nascudes als anys 20, i que van viure la dictadura de Primo de Ribera i el període de la II República quan eren nenes, presenten un nombre molt elevat de manca d'estudis també 1/3 aproximadament (3 de les 10 enquestades).

A partir dels anys 40, el nombre ja va minvant tot i que hi ha noies que tampoc van tenir accés a l'escolarització (4 dones de les 23 enquestades).

Entrant ja en la dècada dels 50 i 60, el nombre de dones que no van poder estudiar és nul, així les 39 enquestades nascudes en aquests períodes van tenir totes accés a estudis.

Val a dir que, com veurem a continuació, el grau d'estudis que presenten les dones que van viure, sobretot la primera etapa franquista, no és gaire alt.

Moltes dones provinents del món rural a les primeres etapes del franquisme van haver de marxar a treballar a la ciutat, deixant d'estudiar. Així, la majoria d'elles només tenen acabats els estudis primaris i inclús moltes no van ni estudiar. No hem d'oblidar que durant aquells anys els nivells d'analfabetització en el món rural era molt alt, ja que des de ben petites havien ajudat a les famílies a les tasques del camps i això comportava el assistir molt poc o gens a l'escola. A mesura que van passant les dècades, les dones va començar a tenir més estudis, però de totes maneres les dones de ciutat sovint tenien més possibilitats que les de camp.

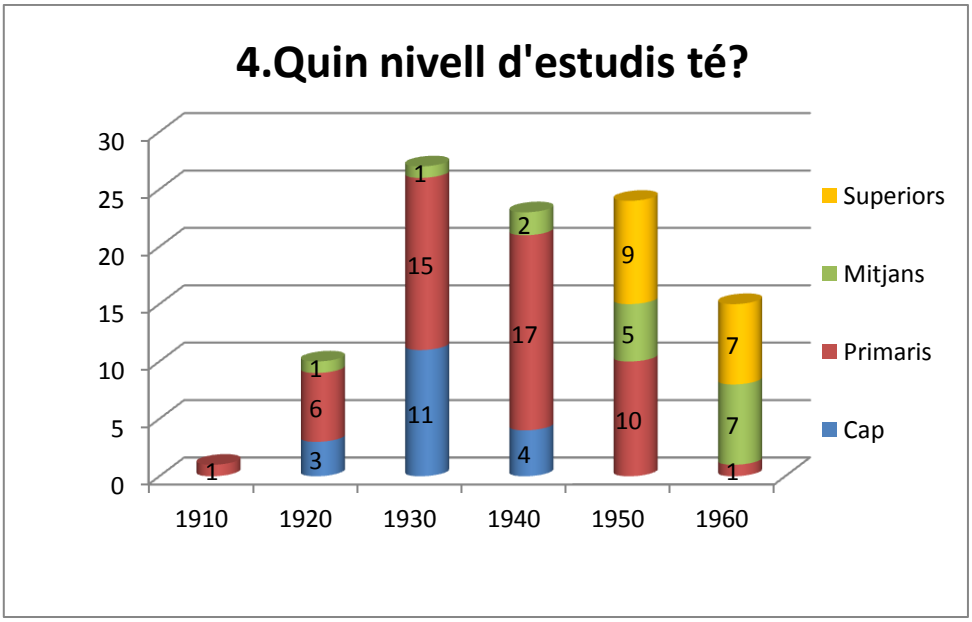

Podem observar com, tot i havent el període de progrés que va significar la II República pel mig, les dones d'entre el 1910 i el 1940 o bé no tenien cap nivell d'estudis, o bé el tenien primari. De dones amb estudis mitjans només són 4 de les 75 enquestades les que van cursar-lo. Amb tot això podem arribar a la conclusió de com va afectar tant la Guerra Civil, com el període de la postguerra, com la infravaloració dels estudis femenins per part del franquisme, a moltes dones d'aquest període que van viure de ple o bé la guerra o bé les conseqüències d'aquesta. Veiem així, com la gran majoria de les dones que van confeccionar la societat femenina de la primera etapa del franquisme en prou feines sabia llegir, escriure i fer les quatre regles matemàtiques bàsiques, necessàries per a poder fer les operacions fonamentals de l'economia domèstica. Les nenes dels anys 40 van estar completament adoctrinades per l'Església o la Sección Femenina que les inculcava uns valors per a ser una esposa, mare i mestressa de la llar, submisa i obedient, a al qual el franquisme creia no els calia per a res tenir estudis de nivell mitjà o superior. És fàcil de veure això amb els resultats obtinguts, on només 2 de les 23 enquestades (un 8,7%) van cursar estudis mitjans, ninguna va accedir a estudis superiors, la majoria només tenien estudis primaris (un 74%), això demostra els valors inculcats pel règim on a la dona no li calien més estudis, ja que el seu lloc era el de esposa, mare i mestressa de la llar, submisa i obedient. Fins i tot trobem un 17% de les dones nascudes als anys 40 que no van tenir cap nivell d'estudis.

Veiem com en la segona etapa del franquisme, iniciada durant els anys 50, aquesta situació canvia completament, desapareix el nombre de dones sense estudis, apareix un nombre molt elevat de dones que havien cursat estudis superiors (un 37,5%), també incrementa el número de dones amb nivells mitjans (un 20,8%), les altres tenien

nivells primaris (un 41,6%). Finalment, cal esmentar que tot i només haver entrevistat a dones dels dos primers anys de la dècada dels 60, totes elles tenen estudis mitjans o superiors (un 46,6% en tots dos casos), a excepció només d'una de les 15 enquestades, que tenia acabats únicament els estudis primaris.

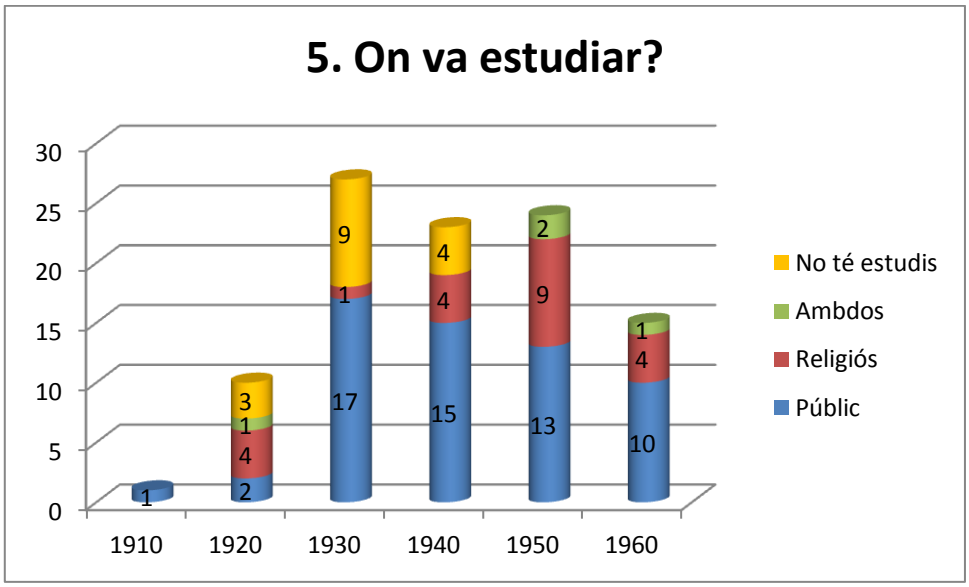

Sense comptar les dones sense estudis localitzades entre els anys 20 i 40, la gran majoria de les dones enquestades (58 de les 100) van estudiar a escoles públiques. Tot i això, cal veure com l'escola religiosa perd molta força durant els 30 (només 1 de les 27 enquestades va estudiar en escola religiosa), ja que ens trobàvem en l'època de la República on es fomentà l'ensenyament laic. Per contra,veiem com sobretot en la dècada dels 50, el nombre de dones que van passar per un centre religiós és gairebé igual que les que van estudiar únicament al públic (un 46% de les dones nascudes als 50 van estudiar al religiós i el 54% restant al públic). Això mostra la gran influència que l'Església també tenia en l'educació, compartida amb la Sección Femenina que regia les escoles públiques.

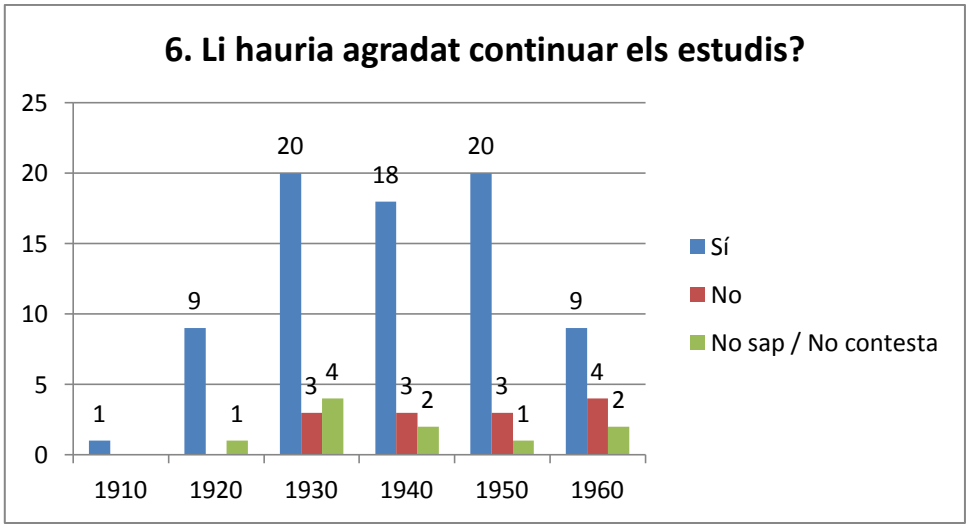

Veiem com gairebé totes les dones enquestades han respost que sí que els agradaria continuar els estudis, a excepció d'algunes que han respost que no sabien/no contestaven (9 de les 100) i de 3 en els anys 30, 3 en els 40, 3 en els 50 i 4 en els 60 que han respost que no.

En el cas d'aquestes 7 darreres dones, cal esmentar que això es deu a que eren dones que ja havien assolit el grau superior d'estudis. També cal dir que inclús en alguns casos de dones amb grau superior, encara els hauria agradat continuar estudiant.

A partir d'aquestes xifres, no és difícil arribar a la conclusió de que malgrat els esforços del règim per inculcar un model de dona que no tingués la necessitat d'estudiar i que s'encarregués únicament de la llar, els fills i el marit, la gran majoria de dones no es van creure això i els hauria agradat formar-se més, tot i que la societat no els hi ho va permetre. Així podem concloure en que la majoria de les dones del franquisme eren víctimes d'un sistema en el que no creien.

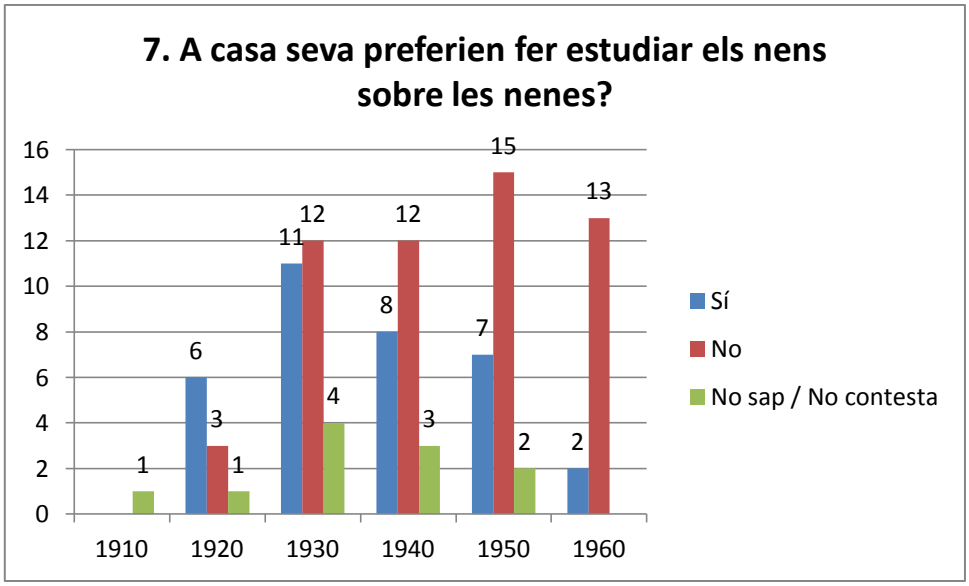

Observem que a excepció de les dones nascudes als anys 20, on predomina l'estudi masculí sobre el femení, amb un 60%, a la resta de les dècades analitzades guanya el "no" front la anteposició de l'estudi masculí sobre el femení. Ara bé, cal destacar que a les noies nascudes entre els anys 30 i 40, o sigui que van cursar estudis primaris entre els anys 40 i 50, hi ha un poc marge de diferència entre la preferència familiar de fer estudiar als fills mascles front a les filles, 11 van respondre "sí" front a les 12 que van contestar "no" en els anys 30, i 8 que "sí" i 12 que "no" en el cas dels anys 40. Així, és fàcil concloure que en moltes famílies, on sovint escassejava el poder adquisitiu, vetaven a les dones a l'educació. A partir d'aquí, podem determinar que en la gran majoria d'aquestes famílies, devien creure's el model franquista de dona en que estava predestinada a cuidar de la llar, el marit i els fills i no li calien els estudis, ja que no havia de treballar.

El marge de diferència entre el "sí" i el "no" és molt més ampli en les enquestes fetes a les dones nascudes als anys 50 (amb un marge del 47,5 en favor d'una no discriminació entre germans en qüestió d'estudis per raó de sexe), i sobretot a les dels 60, on la diferència ja és abismal (amb un marge del 87%) . Aquest últim fet és una nova i clara mostra de que la influència franquista en les famílies de l'època anava minvant.

D'altra banda, he de concretar que en algunes de les enquestes que he fet, les enquestades m'han puntualitzat que a casa seva no podien fer preferències d'estudis depenent del sexe, doncs o bé eren totes germanes, o bé eren filles úniques.

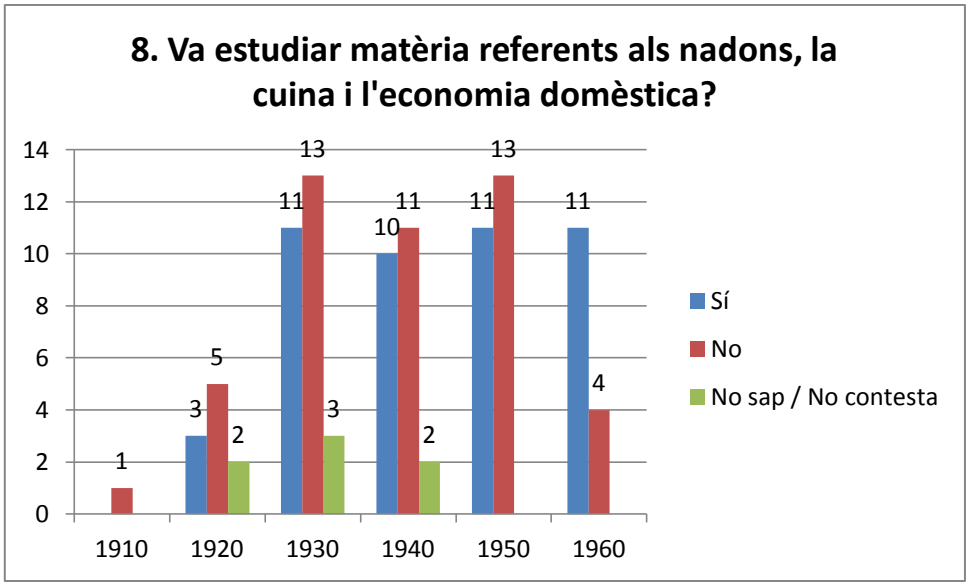

A partir d'aquest gràfic veiem que a excepció de les dones nascudes als anys 60 (on hi ha un gran nombre de dones que van cursar estudis referents a l'economia domèstica i a la llar, 11 de les 15 enquestades), en la resta de dècades està bastant igualat el resultat. Aquest fet es deu a que gran part de les dones entrevistades (sobretot les nascudes als anys 30) no van tenir la possibilitat d'estudiar, 13 de 27, i per tant no van rebre aquesta formació. També influeix aquest fet en les dones nascudes als anys 20 (5 de 10) i 40 (11 de 23).

També cal esmentar que a partir dels anys 50, les dones comencen a cursar estudis mitjans i superiors (2/3 de les entrevistades als anys 50, i gairebé totes les dels 60), aquest fet ha provocat que una gran part de les entrevistades hagin contestat que sí que van rebre aquest tipus de formació ja que un cop acabat l'ensenyament primari, les dones que accedien al batxillerat tenien que invertir moltes hores en l'assignatura d'educació domèstica, impartida per la Sección Femenina, per tal que no es tornessin massa "intel·lectuals" i trenquessin amb el model franquista de dona, d'aquesta manera intentaven formar-les per ser unes "bones mestresses de casa".

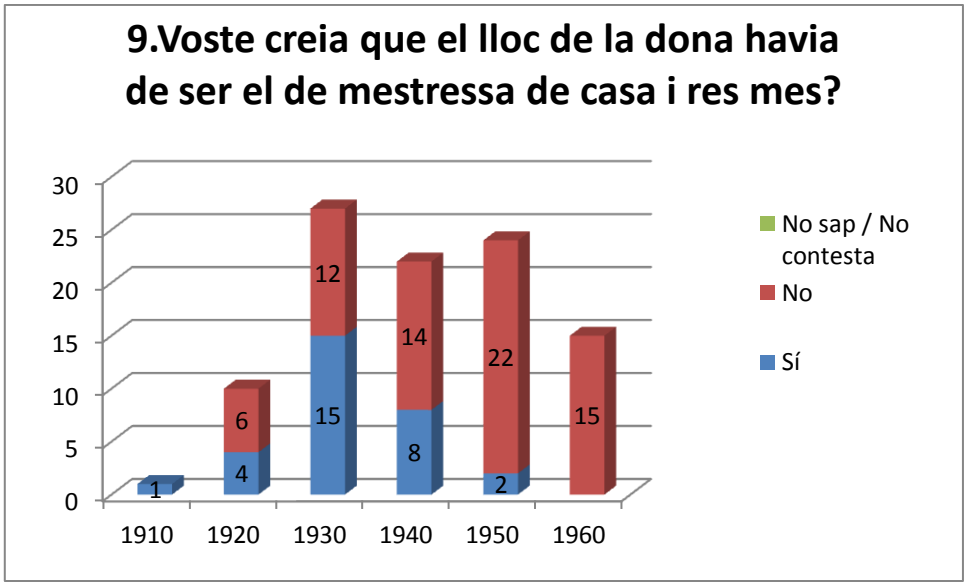

De nou veiem com el model franquista arrela més en les dones nascudes als anys 30, on més de la meitat (55,5%) de les enquestades es creia el rol de dona com a mestressa de casa, mare i esposa. La proporció disminueix lleugerament en les nascudes als anys 40 (36%). A partir dels 50 i 60, o sigui les dones que ja van créixer i viure la seva infància i adolescència en el final de la tecnocràcia i tardofranquisme, les dones que es creien el paper submís que proposava el franquisme, representava una proporció molt petita (tan sols un 8% a les nascudes anys 50, i un 0% a les dels 60).

Analitzant aquestes dades és fàcil veure com les dones que realment es creien el paper secundari proposat per el franquisme va anar en una decadència abismal a mesura que el franquisme complia anys, passant de la proporció d'un 56% de dones que creien que el seu lloc havia d'estar a la llar i res més, a un 0% de dones que creguessin en aquest rol a la darreria del franquisme.

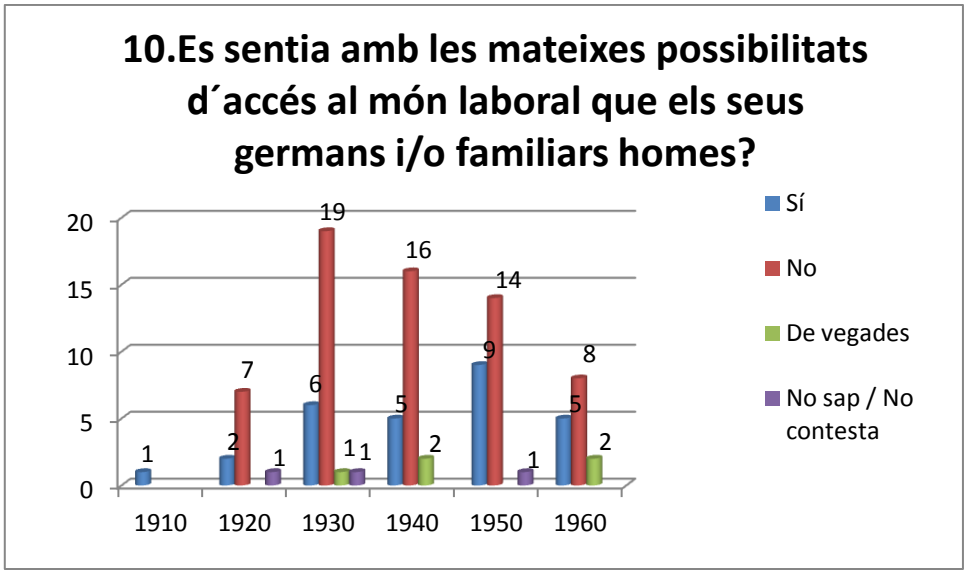

Com bé mostra aquest gràfic, la gran majoria de dones que van viure aquest període no es van sentir amb les mateixes possibilitats d'accés al món laboral que els seus familiars homes. Aquest fet és una clara mostra de la societat androcèntrica que envoltava al col·lectiu femení. En la majoria de casos els empresaris sempre preferien contractar a un home abans que a una dona, això en els casos que busquessin personal no qualificat, a l'hora de contractar oficials i càrrecs superiors, la immensa majoria de persones que ocupaven aquests càrrecs eren homes. Cal destacar també les grans diferències salarials que hi havia, realitzant el mateix treball, depenent del sexe.

Tot i que el marge que hi ha entre les que sí es sentien amb les mateixes possibilitats i les que no disminueix a la darreria del franquisme, hi segueix predominant el no. Aquest fet és degut a que la societat del tardofranquisme, ja va rebre moltes influències europees que la feien sortir-se de la quadrícula franquista.

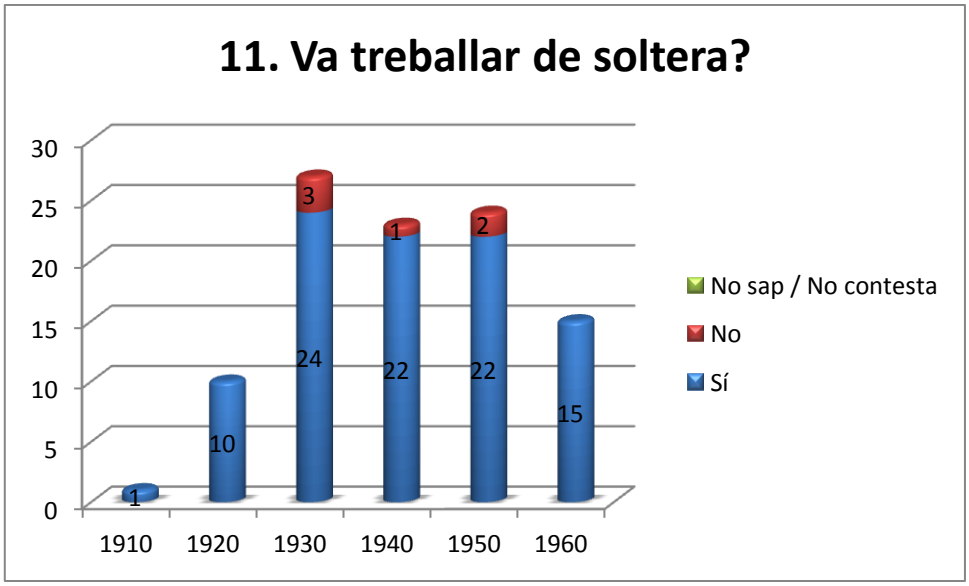

Aquestes dades ens mostren que durant tot el període franquista, la dona soltera gairebé sempre treballava. A partir d'aquí podem diferenciar entre les que es creien el rol de la dona com a mestressa de la llar i que per tant no hauria de treballar un cop casada, però sí de soltera per poder aportar uns ingressos extres a la llar dels pares, així com guanyar uns diners per poder aportar un aixovar en el moment del seu matrimoni. D'altra banda hi trobem les dones que no es creien el rol submís proposat pel franquisme i que creien que podien realitzar les mateixes tasques que els homes. Ara bé, moltes d'aquestes, tot i no creure's el paper de mestressa submisa, el van haver d'adoptar per les pressions socials, sent així unes víctimes del sistema que les envoltava. Mostra d'això és el que em va comentar una familiar a la que vaig enquestar:

«Jo em vaig casar de molt jove, i trobava normal el meu paper com a mestressa de casa que m'atorgava el fet de ser una dona casada. Al començament jo estava contenta d'estar a casa, feliç de ser la mestressa d'aquelles parets, d'encarregar-me de les tasques de la casa. Al cap d'un any de casada ja tenia el meu primer fill i llavors vaig estar encantada de fer de mare i cuidar d'ell, com de l'altre fill que vaig tenir dos anys més tard. Però a mesura que ells van anar creixent i que la monotonia de la casa es va anar apoderant de mi, em vaig penedir d'haver deixat la feina, però el meu marit no volia que treballés, sempre em deia "on estaràs millor que aquí a casa, no veus que si treballes et passaràs el dia queixant-te de que tens encara més feina, i no podràs portar bé la casa i els nens. A més que dirà de mi la gent si et veuen treballant. Que no cobro lo suficient per mantenir a la família?"» [81]

[82] Fragment de la conversa que vaig mantenir amb una tieta del meu pare mentre li feia l'enquesta.

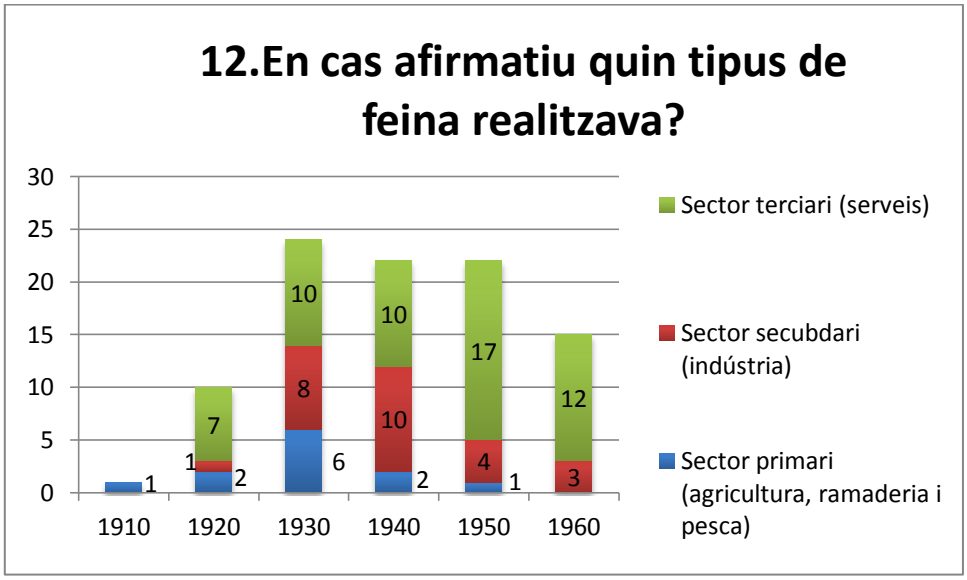

Dins de l'ampli ventall de dones que sí que van treballar de solteres durant el franquisme, veiem com les nascudes als anys 30 i 40, es dediquen sobretot o bé al sector secundari, indústries, (amb un 41,6 i un 45,5 respectivament) o al terciari, serveis, (amb un 36,6 i un 45,5 respectivament). Això es degut que durant el període de tecnocràcia franquista, època en que les dones nascudes als anys 30 i 40 ja tenien edat de treballar, hi va haver un desenvolupament del segon i el tercer sector, així va augmentar la demanda de mà d'obra barata i poc qualificada i va ser en aquest moment quan la dona va entrar de manera massiva a formar part del món laboral. D'aquesta manera del 8,3% de població activa femenina que hi havia aproximadament durant els anys 40 i mitjans del 50, es va passar a un 11,3% a principis dels 60.

S'ha de tenir en compte però que les dones treballadores no solien gaudir de serveis d'acollida, de guarderia, llars d'avis... que cuidessin els nens i als ancians, com tampoc la majoria d'elles no es podien permetre una dona de fer feines ni ningú que els hi cuidés la casa. D'aquesta manera la dona treballadora es va veure obligada a treballar doblement, havent de treballar dins i fora de casa. Un exemple d'això és la meva àvia materna que en moment de l'enquesta em va explicar:

"Jo després d'haver estat durant 10 anys des de que em vaig casar sense treballar, vaig tenir la oportunitat de treballar ja que necessitaven a una dependenta en l'economat on treballava la meva germana. Llavors vaig organitzar el meu dia a dia i vaig portar a la més petita a una guarderia. I la més gran va començar a fer-se càrrec dels germans i d'algunes feines de la casa. Jo al principi pensava que no podria amb tot, però un cop va estar tot encarrilat, em vaig sentir molt contenta i orgullosa de

poder treballar fora de casa i aportar uns ingressos a la llar. Des d'aleshores vaig treballar en varies feines fins que ara fa 4 anys, em vaig jubilar." [82]

Durant aquests anys esmentats, també hi trobem una petita proporció de dones dedicades al sector primari, sobretot a l'agricultura, això es deu a que més de la meitat de les enquestades provenen d'àmbit rural. Moltes d'elles però, van veure's obligades a emigrar a les ciutats en busca d'una vida millor, allí van trobar feina sobretot com a minyones, cuineres... i altres tasques relacionades amb el manteniment de la llar. La proporció de dones que es dediquen al sector serveis és cada cop major a mesura que passen els anys.

Finalment veiem la importància que cobra el sector serveis a mesura que avancem en el temps, fet que corrobora la importància que va tenir el turisme estranger que arribava a Espanya i que va fomentar el creixement de la demanda de tercer sector.

Pel que fa al sector serveis, com bé he dit Espanya pateix un *boom* durant els anys 60 en aquest sector. La demanda de personal fa que moltes dones s'incorporin a treballar no només en les feines "feminitzades" característiques del període anterior (modistes, costureres, perruqueres, assistenta, dona de fer feines, minyona, mestra...), sinó ara també comencen a accedir a feines dins de la banca, el comerç o l'administració gràcies a que havien tingut l'oportunitat d'estudiar i així poder accedir a aquests llocs de treball abans considerats impensables per a les dones, tot i que els càrrecs que tenien eren sempre subordinats als dels homes.

Les dones mestres es mantenen principalment a l'escola primària, mentre que els llocs de secundària eren sovint ocupats per professors que rebien un salari més elevat.

També s'ha de destacar les dones funcionàries que al llarg dels anys 60 van anar creixent molt en nombre ja que eren llocs de treball que els proporcionava avantatges socials i seguretat.

En quant a la sanitat, la majoria de dones d'aquest servei eren matrones, tot i que a mesura que van avançant els anys el nombre de dones en les altres feines d'àmbit mèdic va en augment.

D'aquest gràfic es pot deduir com la ment femenina comença a trencar amb el rol de dona proposat pel franquisme primerenc i inicia un període de desenvolupament i d'introducció massiva al món laboral fora de les feines considerades "femenines", tot i que d'una manera infravalorada i en desigualtat.

Tota aquesta informació la podem veure plasmada en la mostra feta amb les enquestes, com bé podem veure en el següent gràfic.

[82] Paraules pronunciades per la meva àvia materna en una conversació que vaig mantenir amb ella mentre li feia l'enquesta.

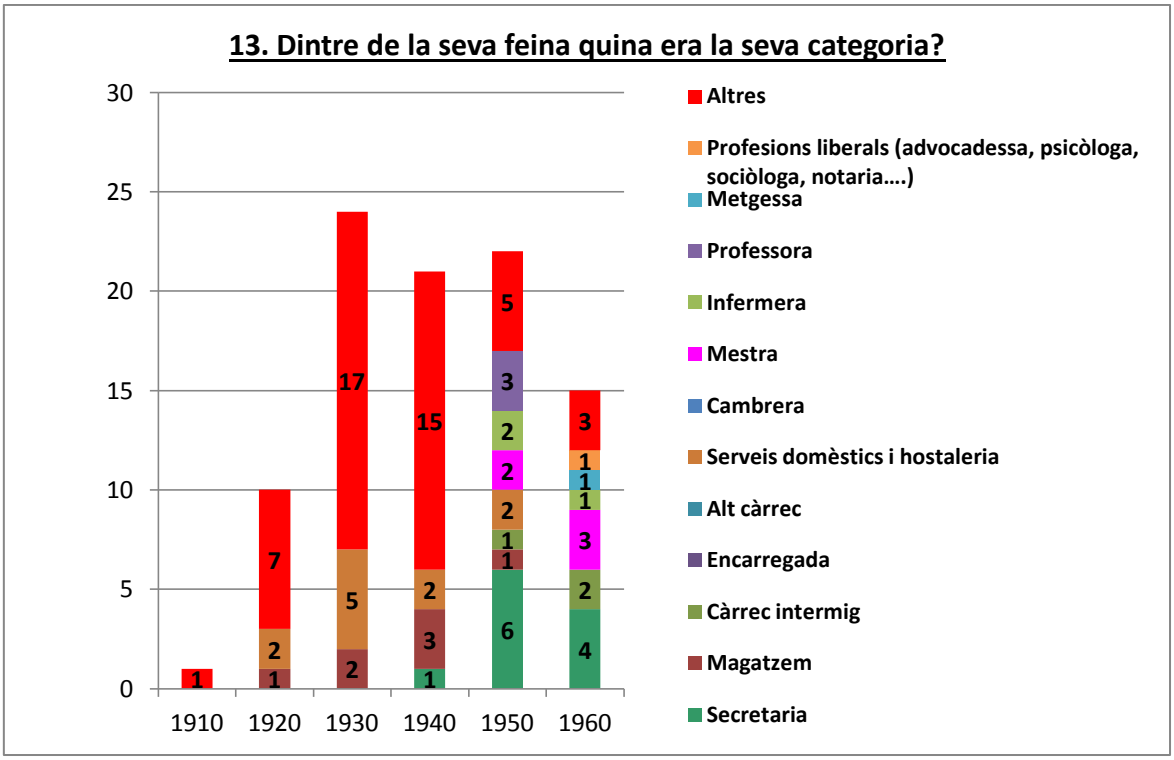

En el cas de les que han posat que es dedicaven a "altres", han especificat que aquestes professions eren les de cuinera, tasques relacionades amb l'agricultura, caixera, comerç, dependenta, teixidora, modista, bibliotecària...

Aquestes professions esmentades són les que més destaquen, juntament amb les relacionades amb serveis domèstics, en la majoria de dones nascudes en la dècada dels 20, 30 i 40. És fàcil observar en aquest gràfic, com les nascudes en els anys 50 i 60, que van començar a exercir la seva professió i a preparar-se per a ella a la darreria del franquisme i durant el procés de transició hi ha un gran nombre de dones que es dediquen a professions que durat el franquisme eren considerades més masculines (dret i jurisdicció, medicina, càrrecs intermitjos i elevats dins les empreses...), això concorda amb el nombre de dones que havien pogut cursar estudis intermitjos i superiors que van poder així accedir a aquestes professions. També cal destacar que tot i això, moltes de les enquestades d'aquesta darrera etapa, van exercir de secretaries, feina considerada molt femenina, i en la que la dona seguia quedant supeditada sota les ordres d'un cap que en la gran part de les ocasions era un home.

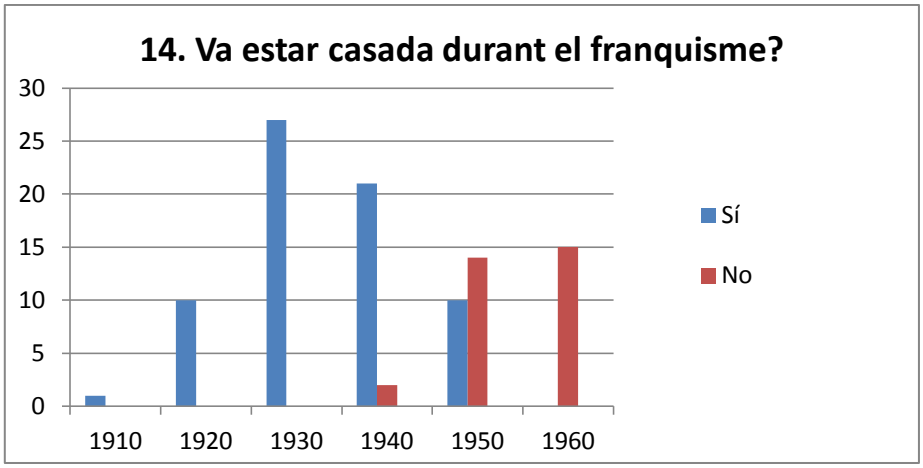

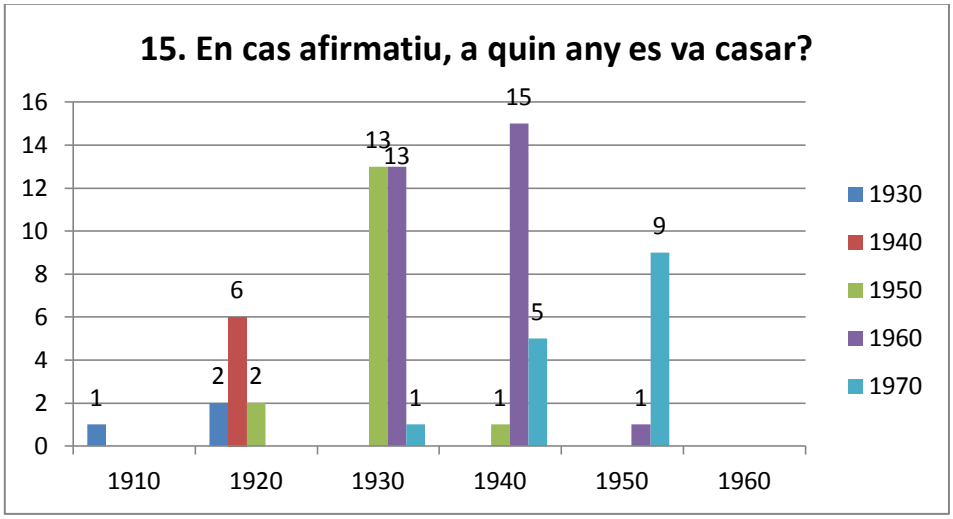

Aquestes dues gràfiques d'una importància no molt rellevant, ens mostren que la gran majoria de dones (69 de les 100 enquestades) es van casar durant el franquisme i la majoria ho van fer quan tenien uns 20 anys aproximadament, cal esmentar que el nombre de dones solteres és realment molt baix entre les nascudes entre el 1910 i 1949 (només 2 solteres en 61 enquestades). I que en el cas de les dones dels 50 i 60 no es van casar durant el franquisme (en els 60 cap) degut a que eren molt joves quan Franco va morir.

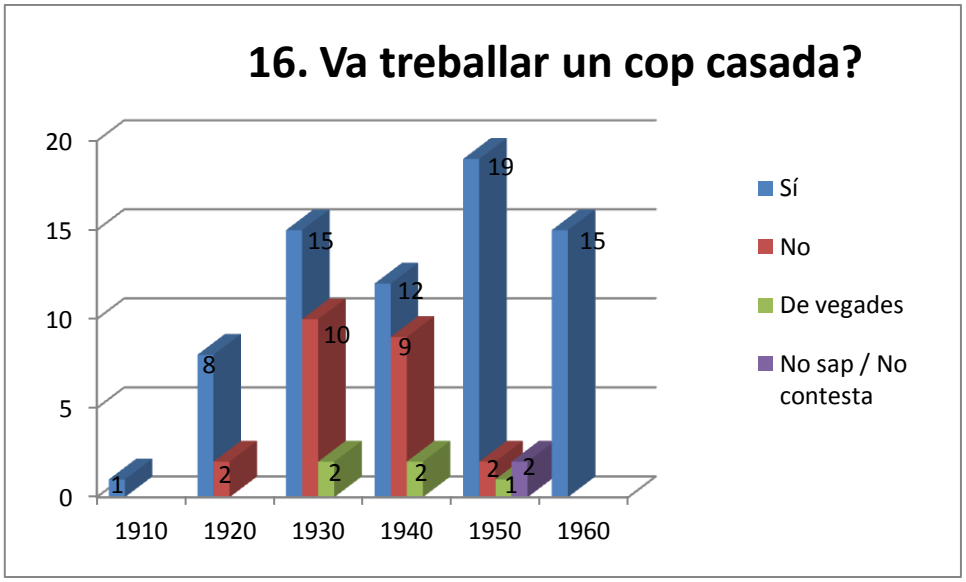

A partir de les dades d'aquesta gràfica podem veure com les dones que van viure amb plenitud la guerra i la postguerra (les nascudes en les dècades del 1910 i 1920) van treballar en la seva gran majoria (9 de les 11 enquestades). Aquest fet ha d'estar influenciat degut a que van viure la crisi de postguerra que va patir Espanya, i que van haver de treballar i tirar la família endavant com van poder, moltes d'elles havent-ho de fer soles degut a que o bé eren vídues o tenien els marits empresonats o exiliats. Per tant aquestes dones, creient-se o no el rol proposat pel franquisme no els hi quedava més remei que treballar per poder sobreviure.

En el cas de les dones nascudes en els 30 i 40, i que per tant van treballar sobretot durant la dècada dels 50 i 60, cal recalcar que tot i que el nombre de dones que van treballar un cop casades supera a les que no (un 18% més de dones que sí que van treballar de les nascudes als anys 30, i un 13% en les nascudes als anys 40), hi ha una molt important part de dones casades que no van treballar i que van seguir el patró que marcava el franquisme.

Finalment cal ressaltar el gran canvi que es veu en les dones nascudes als anys 50 i 60, on una immensa majoria de dones casades van treballar (un 80% en les nascudes als anys 50 i un 100% a les dels 60). La majoria d'elles ho van fer sobretot a finals del franquisme o ja després d'aquest.

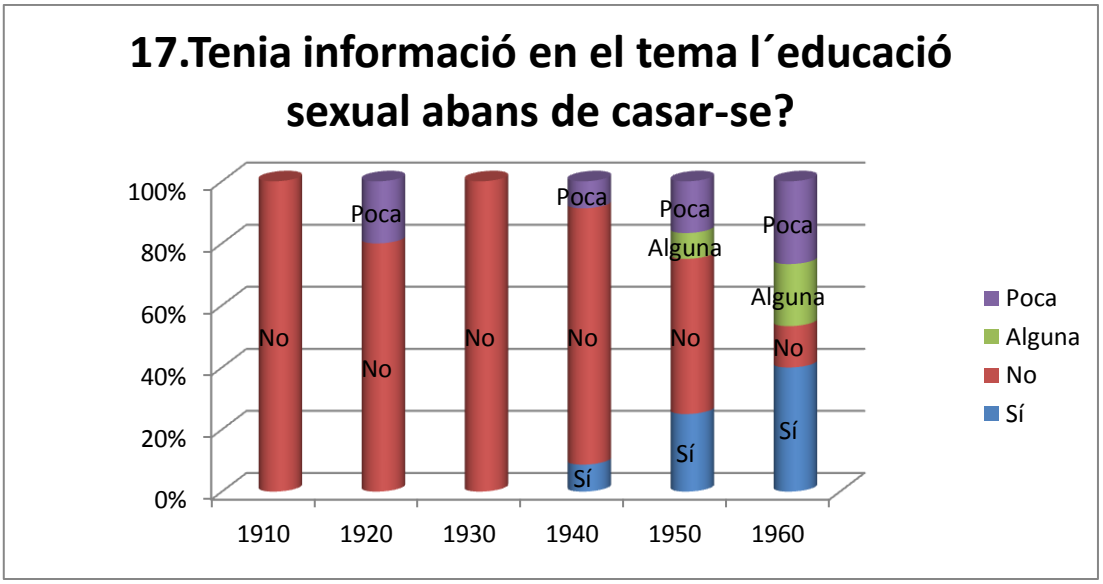

Veiem com les dones nascudes als anys 10, 20, 30 i 40 (a excepció d'un molt petit percentatge) la majoria d'elles no van rebre cap tipus d'informació d'àmbit sexual abans de casar-se, molt poques van tenir una mica d'informació, sovint confosa i incorrecta. La generació dels 70, o sigui les nascudes als 50 i 60, veu aparèixer diferents llibres i enciclopèdies orientatives, que parlen sobre els plaers de la carn. Aquest fet va fer que les editorials comencessin a rebatre a l'església la seva potestat d'aconsellar en la vida domestica i sexual de la dona. Un exemple va ser *El gran libro del amor* o *El libro de la vida sexual*, llibres en els quals el home continua però, tenint un paper dominant sobre la dona.

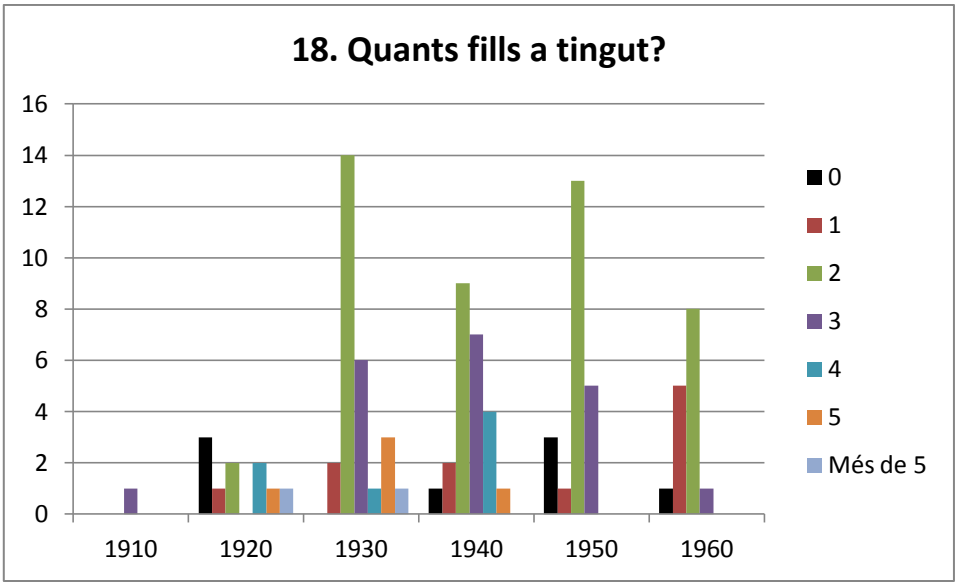

Seguint les mitjanes del nombre de fills que han tingut les enquestades en cada dècada podem observar com, exceptuant a la dona nascuda al 1910 en que només hi ha una enquestada, les dones amb la mitjana més elevada (2,7 fills) són les nascudes al 1930, seguides de les del 1940 amb una mitjana gairebé idèntica (2,6 fills). Aquestes dones són les que van rebre una major influència del franquisme que exaltava i premiava a la família nombrosa. Però observem com tot i presentar les mitjanes més altes, no arriba als 3 fills per dona. Així podem veure com aquest fet és una mostra de que l'èmfasi que el franquisme va posar en la procreació en massa no va assolir els seus objectius i les dones, tot i que sense gaires coneixements de la vida sexual ni mitjans anticonceptius, van aconseguir un cert control sobre el nombre de fills.

Aquest fet canvia en les nascudes als anys 50 i 60, que quan van tenir edat de ser mares ja era a finals o després de la dictadura. Aquestes dones, que com bé he dit tenien més; tot i que escassos; coneixements sobre l'àmbit sexual, al igual que també van poder accedir legalment a alguns mitjans anticonceptius, presenten unes mitjanes molt més baixes, que en cap dels dos casos arriba als 2 fills per dona.

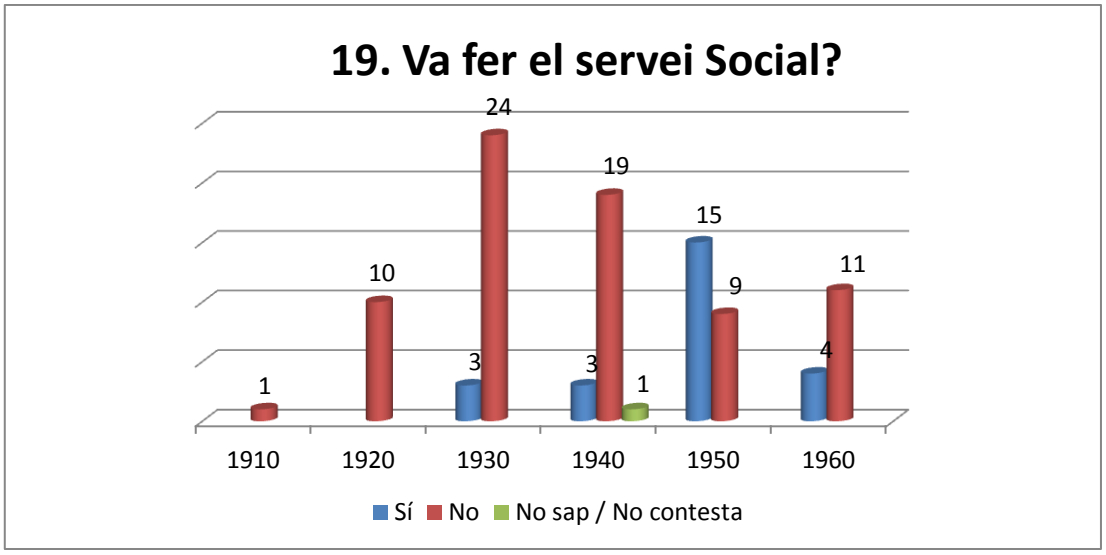

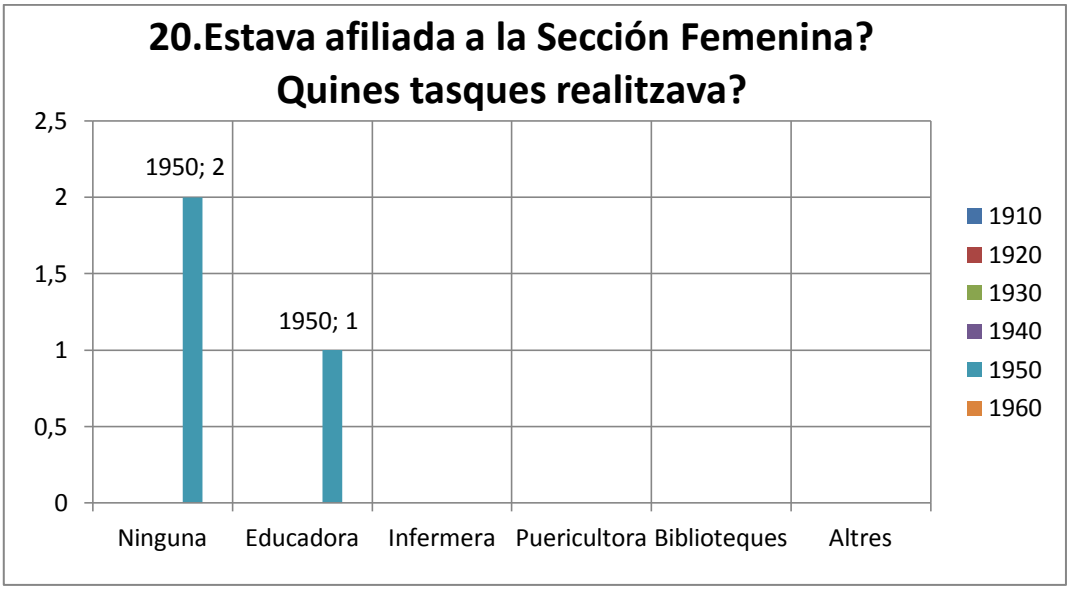

A partir del primer gràfic podem veure com tan sols un 25% de les enquestades van fer el servei social. Sorprenentment el major nombre de dones que sí que van fer el servei social, no es troben entre les que més influència franquista van rebre (les nascudes als anys 20, 30 o 40), sinó que es troben localitzades sobretot en les nascudes als anys 50. Aquest fet es deu a que com que la majoria d'elles van rebre estudis mitjans i superiors, es van veure, moltes d'elles, obligades a fer el servei social a fi de poder exercir d'allò que havien estudiat.

D'altres per poder exercir la seva vocació van escollir afiliar-se a la Sección Femenina, tal com ens han aclarit dues de les tres dones que van estar afiliades. L'altra d'elles ho va fer per ideologia. Aquesta última dintre de l'organització realitzava tasques d'educadora, les altres dues simplement es van limitar a tenir el carnet per poder aconseguir els seus propòsits professionals, i no van realitzar cap funció dins de l'organització.

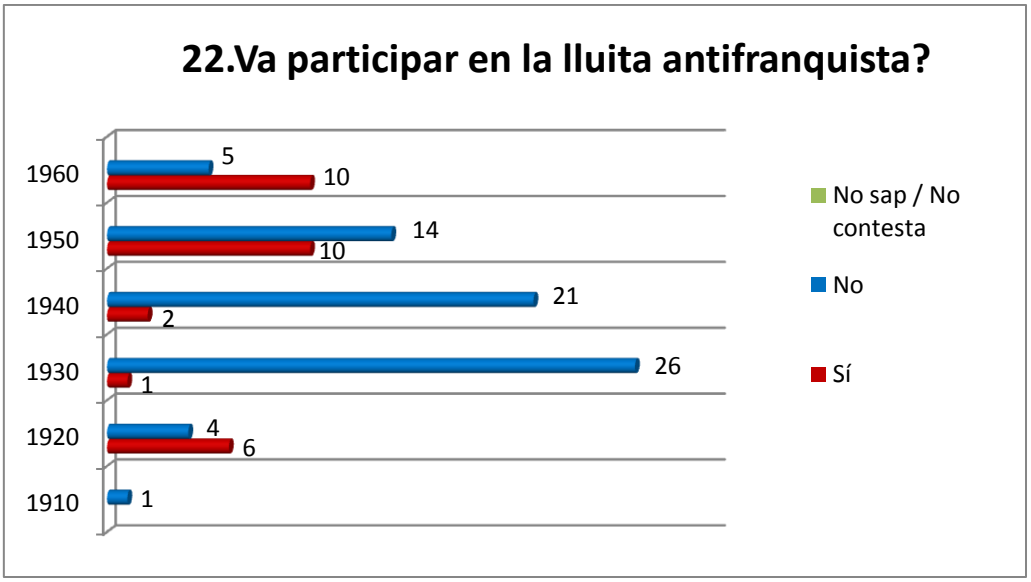

Primerament cal comentar que de les 10 enquestades nascudes als anys 20, més de la meitat (un 60%) van participar d'alguna manera en la lluita antifranquista. Hem de pensar que, tot i la seva joventut durant la guerra, d'alguna manera van col·laborar i participar en la resistència antifeixista.

D'altra banda, veiem reflectit en aquest gràfic la por i repressió que va viure la gran part de la població de postguerra. La immensa majoria de dones nascudes als 30 i 40 (i que van ser les que van viure l'època de l'esplendor i màxima repressió franquista), ja fos per por o per respecte, en prou feines van ser un 6% les dones nascudes en el període esmentat que van participar contra el franquisme.

De nou, aquestes dades canvien radicalment a partir de les nascudes als anys 50, que ja crescudes en un període de debilitament progressiu del règim, i sense haver viscut la guerra , la repressió i penúries que la van seguir, es van veure amb forces per lluitar contra el règim i afavorir la seva caiguda (un 41,6% de les enquestades han respost afirmativament a la pregunta de si havien participat en la lluita antifranquista). De les nascudes al 1960, hi trobem una nova dada sorprenent, ja que tot i la seva curta edat en el moment de la mort de Franco, un terç de les enquestades també van participar d'alguna manera contra el franquisme. Aquest fet demostra el gran nivell de conscienciació política de la joventut que hi havia en aquell moment.

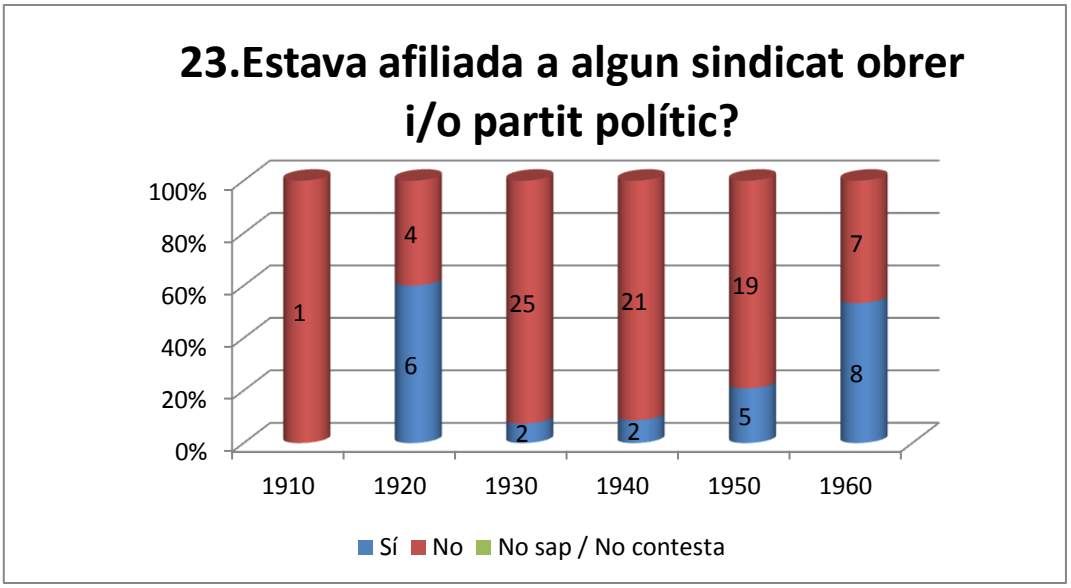

En aquesta gràfica podem veure com el percentatge més elevat de dones afiliades a algun sindicat obrer i/o partit polític es troba en les dones nascudes a la dècada del 1920 amb un 60%. Aquest percentatge cau radicalment entre les nascudes als 30 i al 40 (un 7% i un 8% respectivament), i progressivament va augmentant entre les dones nascudes als 50 i 60, presentant uns percentatges de 21% i 53% respectivament.

Amb totes aquestes dades arribem a la conclusió que les nascudes als anys 20, havent viscut la infància en la dictadura de Primo de Rivera, els posteriors avanços socials, laborals i polítics de la II República, una cruel Guerra Civil i una dura postguerra, tenien més consciència política, i en algun moment de la seva vida van decidir afiliar-se a alguna organització política o sindical per aportar el seu granet de sorra a l'assoliment d'unes millors condicions per al treballador.

Novament trobem la por i repressió franquista present constantment en les dones nascudes entre el 1930 i el 1949, que havent viscut de ple des de ben jovenetes la doctrina franquista, no van afiliar-se en els clandestins sindicats i partits obrers presents durant el franquisme a Espanya, com tampoc ho van fer a la caiguda d'aquest. Fet que mostra la por i la ignorància política que el franquisme va imposar i va tractar de transmetre a les escoles de l'Espanya de mitjans de segle passat.

Finalment, tornem a tenir una nova prova de la major consciencia i voluntat de lluita antifranquista i democràtica de les dones nascudes entre el 1950 i el 1962, que sent unes de les generacions protagonistes de la transició, van decidir afiliar-se a algun sindicat i/o partit obrer per poder arribar a una major igualtat social, i una millora en els drets laborals.

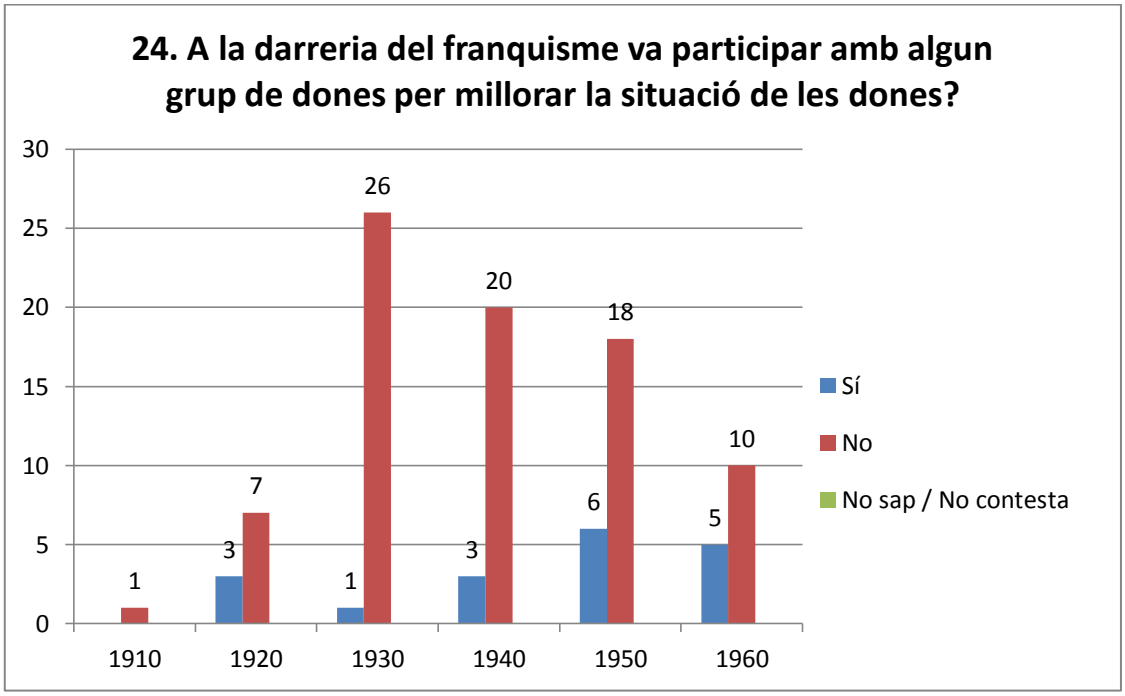

Analitzant el gràfic trobem novament un percentatge molt més elevat de dones afiliades a alguna organització per a la millora dels drets femenins en la generació nascuda al 1920 (un 30%) que no pas en la de 1930 i 1940 on la gran majoria de dones no estaven afiliades a cap organització d'aquest estil (només un 4% de les nascudes als anys 30 i un 13% de les dels 40). Així, novament, veiem la poca consciencia de lluita per als drets de la dona durant les generacions més afectades pel franquisme. Aquesta és una mostra de que el règim sí que va aconseguir mantenir a la dona en segon terme, allunyades inclús del pensament de que podien participar d'alguna manera en la millora dels seus drets.

D'altra banda i de nou, veiem com el percentatge torna a augmentar entre les nascudes als anys 50 i 62 que per les mateixes raons explicades en l'apartat anterior, van tenir una major consciència i participació en la millora de drets tant laborals com d'igualtat de gènere. Així, veiem que el percentatge de les dones nascudes als anys 50 i afiliades a algun sindicat i/o partit obrer va ser d'un 25%, i de les nascudes entre el 60 i el 62 ja va ser del 33,3%.

ENTREVISTA A LIDIA FALCÓN

El passat dia 13 de desembre de 2012, coincidint casualment amb el 76è aniversari de la líder feminista, advocadessa i escriptora Lidia Falcón, vaig tenir el plaer d'entrevistar personalment a aquesta eminència dins del món del feminisme.

Els objectius d'aquesta trobada eren diversos: primerament l'internés acadèmic que tenia ja que l'entrevista amb aquesta coneguda activista feminista i antifranquista em permetia un augment qualificatiu important del meu treball de recerca, també em permetia de primera mà un increment dels meus coneixements sobre el tema. Des del punt de vista personal em va suposar una gran satisfacció el fet de poder conèixer a una lluitadora tan viva, tan activa com és Lidia Falcón, l'entrevista amb ella em va suposar un enriquiment com a persona fent-me veure fets i raons que fins al moment desconeixia.

A través d'una sèrie de preguntes concretes i centrades en el meu tema del treball de recerca "la dona en el temps del franquisme", Lidia Falcón en aquest vídeo fa un passeig per la seva intensa vida, centrada sobretot en la lluita política antifeixista, la lluita pels drets socials, dels treballadors i sobretot per la igualtat de la dona. "Les dones estaven atemorides, no podien tenir consciència de lluita. Quan jo exercia, volia defensar els temes sobre la dona, però eren poquíssims els casos de dones que pretenguessin separar-se."[83]

Lidia Falcón ens narra uns relats que ens permeten reviure un llarg temps de foscor on la dona tenia un paper secundari, constantment infravalorada i supeditada a l'home.

La nostra protagonista no només trenca amb l'estereotip de dona imposat pel règim franquista, sinó que a més va jugar-se la llibertat i la vida en una lluita clandestina per poder fer d'aquest món un món una mica millor, més igualitari i més just.

Avui per avui, amb els seus 76 anys encara segueix la seva lluita constant per millorar la situació de la dona, encara continua fent avançar a la societat pel camí de la igualtat, un camí que encara en els nostres temps falta molt per avançar.

Finalment, m'agradaria donar els meus agraïments a Lidia Falcón per haver compartit uns moments de la seva atapeïda agenda amb mi.

[84] Paraules extretes de l''entrevista que vaig realitzar a Lidia Falcón.

Preguntes entrevista a Lidia Falcón

1. ¿Cómo se inició en el mundo de la política?
2. ¿Cómo logró estudiar en la década de los 50 teniendo en cuenta que con solo 20 años ya tenía dos hijos?
3. Usted se puso a estudiar después de casada y siendo madre de dos hijos ¿qué posición mantuvo su esposo frente a este hecho?
4. ¿Se sintió discriminada por el hecho de ser una mujer separada?
5. Es de suponer que el paso por la cárcel fue una experiencia desagradable en su vida, pero a pesar de ello ¿qué experiencia obtuvo de su paso por la cárcel? ¿Cómo influyó en su vida y en su carrera?
6. ¿Cómo sintió y participó en la lucha antifascista y en la lucha por los derechos de la mujer mientras estaba en la cárcel?
7. ¿Cómo de concienciada veía usted a las mujeres de la época?
8. ¿Creía usted que los valores que propiciaba el franquismo a las mujeres eran interiorizados y creídos realmente por las mujeres, o eran meras supervivientes de la época?
9. ¿Qué recuerdo tiene de la posguerra? ¿Qué educación recibió? ¿Qué valores quisieron inculcarle las mujeres que la educaron tanto en el ámbito familiar como escolar? ¿Cómo vivió usted en el ámbito escolar y que materias se le impartían?
10. ¿Cuál fue su mayor logro en esa época?
11. ¿Qué tipo de feminismo defendía?

VÍDEO ENTREVISTA A LIDIA FALCÓN

Enllaç al vídeo de l'entrevista realitzada per mi a Lidia Falcón

http://www.youtube.com/watch?v=QsjmBUxvvDA

DONES DE LA MEVA FAMÍLIA EN TEMPS DE FRANCO

El meu Treball de Recerca m'ha portat a investigar i preguntar a les dones de la meva família que van viure durant el franquisme. De totes elles destaco l'aportació que m'han fet les meves dues àvies i dues ties de les meves àvies. Casualment he pogut fer una bona comparació entre les dues ties de les meves àvies, ja que totes dues són de la mateixa generació i una ha viscut tota la vida en un petit poble, Sant Climent de Llobregat, i l'altre en una gran ciutat com és Barcelona. Així, he pogut comparar la mentalitat d'una dona de ciutat amb la d'una de camp en la mateixa època.

Al igual que amb aquest cas, les meves dues àvies també són de la mateixa generació i també han viscut sempre una a Sant Climent i l'altre a Barcelona.

Teresa Bernal, coneguda per a mi com a "tia Tresina", compta en l'actualitat amb 91 anys i una molt bona salut. Aquesta tenia 15 anys quan va esclatar la guerra. Tot i la seva joventut, tenia com a pretendent l'Albert que amb els seus 22 anys no va dubtar en allistar-se ràpidament com a soldat al servei de la seva estimada República, va arribar inclús a ser comissari de l'exèrcit roig i va lluitar a primera línia de batalla.

Teresa Bernal el dia del seu casament, a l'any 1946.

La tia Tresina va patir la por de la guerra, la por de perdre el seu estimat, que tot i sobreviure a aquesta va ser detingut i empresonat en camps de concentració a Saragossa i a La Coruña. Quan al cap de 7 anys es van poder tornar a retrobar, es van casar. Mai van tenir fills, ella sempre va ser mestressa de casa. Tot i tenir el marit amb uns ideals polítics molt d'esquerres, ella sempre va mantenir una mentalitat tradicional, allunyada de la política, dona de missa setmanal, atemorida pels fets viscuts en la seva joventut. Quan al cap dels anys el seu espòs va morir, ella per la por que encara guardava dins seu va decidir cremar tots els documents i memòries que el seu home havia escrit al llarg dels anys.

Encara avui continua seguint uns valors tradicionals, desigualitaris i retrògrads.

Mª Dolors Fulquet, és la meva àvia paterna, nascuda a Sant Climent del Llobregat al 1942, filla de pagesos, es va criar en aquest petit poble on a la petita escola que hi havia totes les nenes (independentment de l'edat) estaven juntes en una petita aula, això sí, separades dels nois. Allà, varies vegades per setmana, una membre del poble afiliada a la Sección Femenina els hi donava les classes de *formación del espíritu nacional*. Havien de cantar el Cara al Sol fent la salutació feixista. Un cop per setmana venia el rector a impartir-lis religió. Cal destacar el premi que va guanyar fent una redacció de com havia de ser la bona mestressa de casa. L'esborrany que he pogut recuperar d'entre les diverses llibretes, llibres i records que guarda la meva àvia, diu així:

Mª Dolors Fulquet amb el braç enguixat a l'escola de Sant Climent.

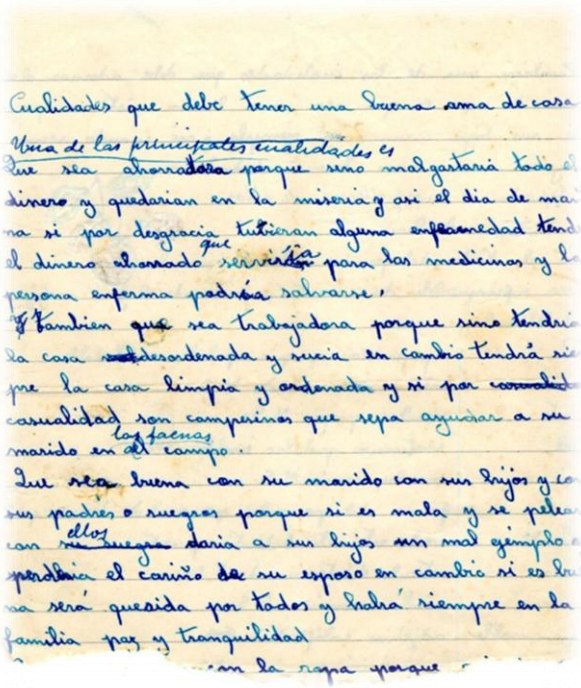

"Una de les principals qualitats de la bona mestressa de casa és la de ser estalviadora (...) que tingui la casa neta i ordenada, i si són pagesos que sàpigui ajudar al camp, que sigui bona amb el seu espòs, els seus pares, els seus fills i els seus sogres, perquè si és dolenta amb ells, donarà mal exemple als fills (...) també ha de ser una bona cristiana perquè així els seus fills siguin bons ciutadans i Espanya se enorgullirà d'ells!" [84]

D'aquest pas per l'escola, guarda el mal record de que tot i ser esquerrana l'obligaven a escriure amb la dreta, vigilada constantment per la mestra, separada de totes les altres i castigada si escrivia amb l'esquerra. Va tenir la "sort", com diu ella, de trencar-se el braç esquerra i de veure's per la força obligada a escriure amb la dreta. Tot i que

[84] Redacció de l'alumna Mª Dolors Fulquet Pauses, Sant Climent de Llobregat 1955

al final van aconseguir que escrivís amb la dreta, ella ha seguit realitzant totes les altres tasques amb l'esquerra. A l'escola les obligaven a parlar en castellà tot i que a casa i al carrer es va conservar la llengua catalana.
Em va explicar que es va espantar molt quan amb 11 anys li va venir la primera menstruació i davant de la ignorància del que significava allò, va pensar que s'estava morint. Es va casar sense saber res absolutament sobre el tema del sexe.
Tot i ser la filla gran, el seu únic germà va ser l'hereu. Aquesta és una clara mostra de la desigualtat entre homes i dones que estava present en la mentalitat de l'època.
Clarament influenciada des de ben petita per la doctrina franquista que se li va inculcar des de l'escola, encara avui conserva aquests valors tradicionals, de dona submisa, bona mestressa de casa, que mai ha treballat de manera oficial fora d'ella, sí que ajudava en les feines del camp i feia de modista a casa seva. És una dona creient, influenciada també pels valors transmesos per l'Església.

Per altra banda les meves familiars de ciutat són:

Mercè Carbonell, coneguda per mi com "Senyora Mercè", actualment compta amb 89 anys. Va estudiar en temps de la Segona República en una escola religiosa que va ser cremada per les milícies republicanes en esclatar la guerra. Aquests fets van fer que ja no tornés a estudiar i que sobrevisqués a la Guerra Civil treballant al Mercat de Santa Caterina retallant cupons de la cartilla de racionament d'una peixateria, aquesta feina li va permetre obtenir cupons de manera il·legal. Gràcies a la seva aportació, juntament amb els nombrosos viatges que feia am la seva germana, mare i cunyada a pobles del Maresme per aconseguir alguna cosa per menjar, van poder sustentar-se. Aquelles dones vivien soles amb els fills del seu germà, al barri del Poble Sec, tots els homes de la casa estaven lluitant en favor de la República.
Davant de la sorpresa de tota la família al preguntar-li si havia estat afiliada a algun sindicat o partit polític, ha respost afirmativament, i contràriament al que tots esperàvem sentir, ens ha contestat que orgullosament lluïa el blau uniforme de les dones de la Sección Femenina. La Senyora Mercè no es va afiliar per ideals, ni motius polítics, sinó perquè tan coqueta com era i és ella, va veure una oportunitat d'estrenar vestit, veure's ben femenina i elegant. Ella desconeixia el significat de lluir aquell vestit.
Recorda que va participar en actes de *coros y danzas* a l'Estadi Olímpic de Montjuïc.
Es va casar el mateix dia que feia 19 anys i va ser mare als 20. Des dels 13 anys fins a la seva jubilació als 65 que no va parar de treballar. M'ha explicat que quan va acabar

la guerra i va trobar una feina en una empresa tèxtil, la primera pregunta en to autoritari que li van fer a l'entrevista va ser "¿usted habla español?".

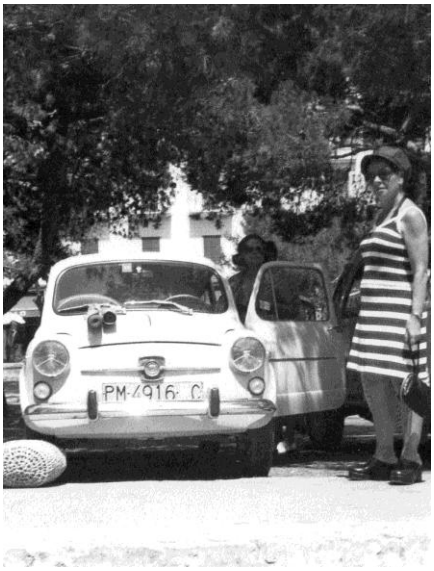

Val a dir que tot i no haver tingut mai una consciència política, era una dona moderna que trencava amb la figura proposada pel règim, la Senyora Mercè ha estat una dona bastant avançada als seus temps: va ser de les primeres dones en treure's el carnet de conduir als anys 60, comprar-se un 600, treballar després de casada fins a la seva jubilació, tenir només un fill i posar mitjans per no tenir-ne més, va ser de les primeres dones en portar biquini i pantalons, fumava, conduïa, es maquillava... i això li va comportar que fos molt criticada fins i tot pels membres de la seva família i de la família del seu marit, en paraules seves: "després d'haver-me vist fumar, el meu consogre va dir que totes les dones que fumaven eren unes putes. També el meu marit em deia que no em pintés les ungles de vermell quan anéssim a casa dels meus sogres, al principi hi vaig accedir fins que se'm van inflar els d'allonsis i vaig dir-li que no em donava la gana". [85]

La Senyora Mercè i el seu marit, el Senyor Paco, a la platja del Port de la Selva, 1969.

[85] Fragment de l'entrevista que li vaig fer a la meva familiar Mercè Carbonell.

Francesca Negre (Tona), és la meva àvia materna, nascuda al 1944 a Barcelona on ha residit al llarg de la seva vida. Va viure de ple l'escolarització en temps de l'autarquia franquista. Fortament influenciada per l'església i per la missa dominical a la que era obligada a anar, va créixer amb la convicció de que de gran seria monja. Idea que li va fugir del cap quan amb 15 anys va conèixer al que seria el meu avi. Explica com a anècdota d'aquella època que en les confessions que li obligaven a fer els diumenges davant del capellà de l'escola, va quedar afectada per les insistents preguntes que aquest li feia sobre sexe, masturbació... sent ella una ignorant en tot aquest tema amb tan sols 9 i 10 anys. Cal ressaltar que durant aquell període escolar,va patir un gran absentisme degut a que molts cops deixava d'anar a estudiar perquè havia de cuidar a l'àvia malalta de tuberculosi o bé anar a ajudar a la seva mare a vendre al mercat. Amb 13 anys va començar a treballar oficialment.

La meva àvia en un dimecres de cendra de 1953. De fons el mossèn que impartia les classes de religió a l'escola.

Tot i haver rebut l'adoctrinament de les escoles de la postguerra, de deixar de treballar en el moment de casar-se, de tenir tres fills quasi seguits i de seguir el model de dona propugnat per la dictadura, la seva vida i la seva mentalitat van fer un canvi quan a la dècada dels 70, coincidint amb l'obertura de portes del tardofranquisme i amb la mort del dictador feixista, i amb el suport del meu avi (un home d'esquerres, dels primers afiliats al PSUC i a CCOO, que va participar en al lluita clandestina...), la meva àvia va començar a treballar de nou, a fer petits cursos per reciclar-se i trobar noves feines, arribant a ser una dona treballadora tan a dins com a fora de casa. Ella explica que aquest fet la va fer sentir-se realitzada i feliç. Val a dir que tot i que el meu avi sempre ha propugnat els seus ideals d'esquerra, mai ha col·laborat en les tasques domèstiques. Veiem així un nou exemple de que la lluita per la igualtat de gènere no l'han fet tant les esquerres, sinó que l'han fet més aviat les dones.

La meva àvia materna treballant en una oficina als anys 70.

Comparant poble amb ciutat, podem observar com les meves familiars de ciutat tenien un pensament més lliberal i modern que no pas les de poble, tot i haver nascut en els mateixes generacions i haver rebut una adoctrinament similar. Clarament això deu venir degut a que tal com deia la meva àvia Maria "aquí en el poble totes aquestes notícies de vagues, les revistes clandestines, el moviment en general de la ciutat no hi arribava. La mentalitat del poble sempre ha acostumat a anar un pas per darrere que el de les grans ciutats".
És fàcil veure les diferències de consciencia política i de lluita pels drets de la dona que hi ha entre aquests quatre testimonis i la anteriorment entrevistada líder feminista Lídia Falcón.

Dono els meus agraïments a tots els testimonis (tant a aquests quatre com a d'altres que no he introduït aquí) que m'han explicat les seves experiències i vivències, i que m'han permès obtenir testimonis de primera mà de dones que, com la majoria, no van participar activament en la lluita feminista i antifranquista.

CONCLUSIÓ

Per tal de conèixer i entendre la historia dels nostres avantpassats més recents, cosa que la majoria de les noves generacions molts cops ignorem o coneixem de manera breu, no només he volgut fer un estudi sobre el franquisme, sinó que m'he volgut centrar en el món de les dones que van patir encara més els efectes dels 40 anys de repressió i dictadura, i els valors masclistes que va propugnar.

Gràcies a l'anàlisi que he fet dels gràfics, d'haver entrevistat personalment a la dirigent feminista i lluitadora pels drets de la dona, Lidia Falcón i de l'aportació de les vivències de les dones de la meva família (àvies, tietes...), juntament amb altres dones que van viure aquella època, he arribat a la conclusió que tot i que la majoria d'elles són exemples de dona submisa i adoctrinada pel franquisme des de ben petites, d'altres van lluitar de manera clandestina, patint fins i tot l'empresonament, i amb el pas del temps van anar lluitant per aconseguir de mica en mica que la dona s'obrís un lloc en la societat podent arribar a accedir al món universitari, al món laboral i a ser cada dia una mica més igual als homes.

El fet de poder entrevistar personalment a Lídia Falcón m'ha fet veure com una gran part de les dones que van viure aquella època es van jugar la seva llibertat i inclús la vida, per tal de poder aconseguir una societat millor i més igualitària. Aquesta dona compromesa amb la lluita política contra la dictadura franquista, m'ha fet veure la història del franquisme des d'una altra cara, la de la veu del compromís polític de les dones.

A partir de l'estudi hem vist l'evolució que va tenir a nivell general la mentalitat femenina al llarg dels anys de dictadura. Així, les dones que ja van créixer durant els primers anys de dictadura, arrastraven les conseqüències d'una guerra molt present en la societat. En aquestes el franquisme va tenir una influència molt major, fent-les sentir inferiors als homes i molts cops fent-les creure que el seu únic paper en la societat era el de ser una bona esposa, mare i mestressa de casa i negant-lis fins i tot l'accés a la cultura. Aquest tracte tan diferent entre homes i dones, el de negar el dret a l'educació a la filla perquè educar el fill era prioritari; el del paper submís, servicial, passiu, de resignació, obediència... de la dona front a l'home que el franquisme veia com a un "fet natural", venia arrelat de les anteriors generacions des de feia segles. La República va significar un inici molt esperançador per a l'assoliment de les igualtats, però el curt temps que va durar aquest període polític va comportar que tot es quedés en un no res i que una gran part de la població encara trobés com a "natural" aquest paper de dona privada de drets. No només a les cases més dretistes, sinó que també molts homes considerats d'esquerres recolzaven aquest paper.

A mesura que van passar els anys, com bé hem observat, la dona en general va començar a trencar amb les cadenes imposades per la cada cop més decadent dictadura. Així, al finalitzar aquesta, molt poques dones d'aquella generació, generació que ja no havia patit els anys de la postguerra, es creien les doctrines franquistes i sovint miraven cap a l'exterior anhelant un procés d'europeïtzació, i adquirint consciencia política i de lluita pels drets de les dones.

En conclusió, i exceptuant algunes honorables excepcions, podem determinar que la lluita per a la igualtat de gènere l'han fet les dones soles.

Nosaltres, fills d'aquells qui per primera vegada van tenir la possibilitat d'accedir als estudis sense distinció per sexe o classes socials, on l'analfabetisme va ser molt baix

gràcies a l'efectiva escolarització obligatòria i gratuïta, i néts d'aquells que van lluitar perquè tot això pogués ser possible, hem de ser conscients de la historia que s'ha hagut de patir per poder arribar a on som, i hem de tenir consciència de lluita perquè tot allò aconseguit no es torni a perdre i per aconseguir els drets i les igualtats que encara avui no han estat plenament assolides en la societat actual.

"Per destruir el mite d'inferioritat, una dona necessita portar amb ella l'espassa de la seva pròpia veritat i afilar-la amb la pedra del discerniment. Donat que els mites patriarcals han enfosquit gran part de la veritat de les dones, aquestes tindran que desenvolupar noves formes, estils i llenguatges, per expressar el seu coneixement. Una dona ha de trobar la seva pròpia veu." Maureen Murdok

BIBLIOGRAFIA

S. ANDERSON, Bonnie y P. ZINSSER, Judith. (2009) *Historia de las mujeres, una historia propia.* Ed. Critica

CAPMANY, Maria Aurèlia (1973) *El feminisme a Catalunya.* Barcelona: Ed. Nova Terra

NASH, Mary. (1983) *Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936.* Ed. Anthropos

ROCA, Maria Mercè. (2011) *El món era a fora, l'educació sentimental de les dones catalanes durant el franquisme.* Barcelona: Ed. Planeta

DE VEGA, Eulalia. (2007) *La mujer en la historia.* Ed. Anaya

ROIG, Montserrat (1983) *El feminismo*

CÓPPULO, Sílvia. (2009) *Dones de primera, 47 vides excepcionals.* Ed. Ara Llibres.

AIXALÀ, Emma i GABANCHO, Patricia (1999) *La història amagada. El segle XX a través de les àvies*. Barcelona: Ed. La Campana

ROMEU ALFARO, Fernanda. (1994) *El Silencio roto, Mujeres contra el franquismo*. Barcelona: Ed. J.C Producción

MARTÍN GAITE Carmen. (1987) *Usos amorosos de la posguerra española.* Barcelona: Ed. Círculo de Lectores

MÉNDEZ, Alberto. (2005) *Los Girasoles Ciegos.* Ed. Anagrama

RIVAS, Manuel. (1989) *La Lengua de las Mariposas.* Ed. Edicions Xerais

RODOREDA, Mercè. (1962) *La Plaça del Diamant.* Ed. Club editor

CHACÓN, Dulce (2002) *El Silencio Roto.* Ed. Intervención Cultural

GATELL, Cristina. (1993) *Dones d'ahir, dones d'avui.* Barcelona: ed. Barcanova.

PÀMIES, Teresa. (1975) *Quan érem refugiats.* Ed. Dopesa

PÀMIES, Teresa. (1974) *Quan érem capitans*. Ed. Dopesa

LLACH, Lluís. (2012) *Memòria d'uns ulls pintats*. Ed. Empúries

OTERO, Luís. (1999) *La Sección Femenina*. Madrid: ed. EDAF

VIDEOGRAFIA

Libertarias (Pel·lícula de Vicente Aranda, 1996)

Tierra Libertad (Pel·lícula de Ken Loach, 1995)

Silencio Roto (Pel·lícula de Moncho Armendariz, 2001)

La Plaça del Diamant (Pel·lícula de Francesc Baldriu, 1982)

La Voz Dormida (Pel·lícula de Benito Zambrano, 2011)

Operación Ogro (Film de Gilio Pontecorvo, 1979)

Los Girasoles Ciegos (Film de José Luís Cuerda, 2008)

La lengua de las mariposas (Film de José Luís Cuerda, 1999)

Las bicicletas son para el verano (Pel·lícula de Jaime Chavarri,1984)

Salvador Puig Antich (Film de Manuel Huerga, 2006)

La colmena (Film de Mario Camús, 1982)

El asesinato de Carrero Blanco (Pel·lícula de Miguel Bardén, 2011)

Miel de naranjas (Film de Imanol Uribe, 2012)

Pa negre (Film d'Agustí Villaronga, 2010)

Españolas en París (Film de Liberto Bodegas, 1971)

La Mari (Sèrie televisiva de TV3, Ricard Figueres, 2010)

Cuéntame cómo pasó (Sèrie televisiva de TVE, 2001-2012, de Miguel Ángel Bernadeau)

A las puertas de París (Documental Joxean Fernández y María Hornos)

1 franco 14 pesetas (Pel·lícula dirigida per Carlos Iglesias, 2006)

El tren de la memoria (Documental de Marta Arribas y Ana Pérez, 2005)

A golpe de tacón (Pel·lícula de Amanda Castro 2007)

El turismo que gran invento (Film de Pedro Masó, 1968)

El Proceso de Burgos (Llargmetratge de Imanol Uribe, 1979)

http://www.youtube.com/watch?v=YH4R2rOxZAM → Testimonis de la dona durant la República i la Guerra Civil. (juliol 2012)

http://www.youtube.com/watch?v=y3UDBxVCnuA (Vídeo del youtube) → Anuncis època franquista (juliol 2012)

http://www.youtube.com/watch?v=4CNPtwOn6rA → Videotesis de les dones a la guerra i franquisme (juliol 2012)

http://www.youtube.com/watch?v=Wr4kISinMvg → Videotesis de la dona a la República (juliol 2012)

http://www.youtube.com/watch?v=onWNHrUuWjw → Memòria i sexualitat de les dones sota el franquisme (juliol 2012)

http://www.youtube.com/watch?v=hjlqxfaJkyA → Matilde Landa (agost 2012)

http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=myXSqrH5ZAM → anunci franquisme (juliol 2012)

WEBGRAFIA

http://www.vallenajerilla.com/berceo/garciacarcel/lamujerduranteelfranquismo.htm →Dona franquisme (juliol 2012)

http://www.aguaron.net/franquismo/fco4.htm → Franquisme (juliol 2012)

http://www.aulablog.com/planeta/node/20614 → Dona franquisme (juliol 2012)

www.xtec.cat/~iperez29/**donesfranquisme**.doc → Document dones franquisme (juliol 2012)

http://www.ciudaddemujeres.com/articulos/article.php3?id_article=256 →República (juliol 2012)

http://www.slideshare.net/DANIESKU/seccion-femenina-265443?from=email&type=share_slideshow&subtype=slideshow →Power Point sobre la Secció Femenina (juliol 2012)

http://www.geohistoarteducativa.org/Historiaespana/franquismo.pdf → 1970 (juliol 2012)

http://www.librosvivos.net/smtc/PagPorFormulario.asp?TemaClave=1195&est=0
http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html → Constitució de la II República (juliol 2012)

http://beersandpolitics.com/discursos/victoria-kent/discurso-sobre-el-voto-femenino/1120 →Discurs Victoria Kent (juliol 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Ley_española_de_Divorcio_de_1932 → Llei de Divorci (juliol 2012)

http://www.historiasiglo20.org/HE/13a-2.htm → II República (juliol 2012)

http://www.guerracivil1936.galeon.com/mujeres.htm →Dona i Guerra Civil (juliol 2012)

http://www.buenastareas.com/ensayos/El-Papel-De-La-Mujer-Durante/667529.html →Dona i Guerra Civil (juliol 2012)

http://www.educandoenigualdad.com/IMG/pdf/lasmujeresenlaguerracivil.pdf →Dona i Guerra Civil (juliol 2012)

http://www.laguerracivilenelaula.paramnesia.es/LAGUERRACIVILENELAULA/LA_GUERRA_CIVIL_files/mujerguerracivil.pdf →Dona i Guerra Civil (juliol 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Secci%C3%B3n_Femenina →Sección Femenina (juliol 2012)

http://arqueopatas.files.wordpress.com/2012/06/el-papel-de-la-mujer-en-la-guerra-civil-espac3b1ola1.pdf →Dona i Guerra Civil (juliol 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Franquismo → Franquisme (agost 2012)

http://mayores.uji.es/proyectos/proyectos/lamujerbajofranquismo.pdf

→ Dona sota el franquisme (agost 2012)

http://html.rincondelvago.com/posguerra-espanola-1939-1970.html → Característiques postguerra (agost 2012)

http://www.andalucia.cc/viva/mujer/vidas/presas_polit_tras39.html → Tortures presons Andalusia (agost 2012)

http://www.presodelescorts.org/files/pdf/cat/testimonis/testimonitcuevas_cat_1.pdf →Testimonis de la guerra (agost 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Teresa_P%C3%A0mies → Teresa Pàmies (agost 2012)

http://elpais.com/diario/2008/11/23/eps/1227425210_850215.html →Dones maquis (agost 2012)

http://www.nodo50.org/tortuga/La-mujer-en-el-franquismo → Dona franquisme (agost 2012)

http://suite101.net/article/la-educacion-discriminatoria-durante-el-franquismo-a14402 → Educació dona (agost 2012)

http://rosacandel.es/educacion/la-educacion-de-las-mujeres-en-el-franquismo/ →Educació dona franquisme (agost 2012)

http://www.nodo50.org/tortuga/article.php3?id_article=5110 →Educació dona franquisme (agost 2012)

http://www.portaloaca.com/historia/conflictos/1041-las-grandes-olvidadas-las-mujeres-espanolas-en-la-resistencia-francesa.html -->Dones resistència francesa (agost 2012)

http://historia.sindicalista.org/index.php?option=com_content&task=view&id=76&Itemid=30 → Entrevista a Neus Català (agost 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Neus_Catal%C3%A0 →Neus Català (agost 2012)

http://paseandohistoria.blogspot.com/2010/10/la-seccion-femenina.html -->Pàgina de la Sección Femenina (agost 2012)

http://cultura.elpais.com/cultura/2009/05/09/album/1241820002_910215.html#1241820002_910215_0000000000 → Powerpoint del Servei Social (agost 2012)

http://www.museoposguerra.com/2010/10/el-nuevo-deber-de-las-mujeres-el.html →Servei Social (agost 2012)

http://www.enluque.es/paginas/historia/guerra-civil/represion-mujeres-andalucia/hambre-estraperlo.htm →Dona i estraperlo (agost 2012)

http://generoyeconomia.wordpress.com/2009/04/30/mujeres-y-estraperlo/ → Dona i estraperlo (agost 2012)

http://www.uclm.es/ab/humanidades/profesores/descarga/manuel_ortiz/mujer_franquismo.pdf → Llei 22 juliol 61 (agost 2012)

http://juanmago.com/2009/03/18/la-mujer-espanola-en-tiempos-de-franco/ →Cites (agost 2012)

http://www.vallenajerilla.com/berceo/garciacarcel/lamujerduranteelfranquismo.htm → Dona dels 60 (setembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Plan_de_Estabilizaci%C3%B3n_de_1959 → Pla d'Estabilització 1959 (setembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Desarrollismo_en_Espa%C3%B1a →Desenvolupament a Espanya (setembre 2012)

http://bachiller.sabuco.com/historia/Franquismo2007.pdf →Franquisme (setembre 2012)

http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2344982 →Tecnocràcia franquisme (setembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Matesa → Cas Matesa 1969 (setembre 2012)

http://www.iescasasviejas.net/1.web/cviejas3/polifranco/polifran.htm#III.- →Tecnocràcia i crisis franquista (setembre 2012)

http://wikidepartamentosociales.wikispaces.com/file/view/El_franquismo+II.pdf → Tecnocràcia i crisis franquista (setembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Dictadura_de_Francisco_Franco → Dictadura de Franco (setembre 2012)

http://refugiadosenelcine.wordpress.com/2010/05/28/%E2%80%9Crefugiados-en-el-cine%E2%80%9D-viaje-a-la-emigracion-espanola-en-%E2%80%9Ca-las-puertas-de-paris%E2%80%9D/ →Emigrants espanyoles a París (setembre 2012)

http://www.imsersomayores.csic.es/documentos/documentos/imserso-envespcapitulo1-01.pdf → Canvis demogràfics a Espanya (setembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Explosi%C3%B3n_de_natalidad →*baby boom* (setembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Evoluci%C3%B3n_demogr%C3%A1fica_moderna_de_Espa%C3%B1a → Evolució demogràfica moderna d'Espanya (setembre 2012)

http://enciclopedia.us.es/index.php/Migraciones_en_Espa%C3%B1a →Emigració espanyola (octubre 2012)

http://www.rtve.es/alacarta/audios/tolerancia-cero/tolerancia-cero-afganistan-mujeres-luchando-ser/1462132/ → Àudio emigració dona dels 60 (octubre 2012)

http://www.colegaweb.org/index.php/reportajes-noticias-114/3265-mujeres-y-sexo-durante-el-franquismo → Dona i sexualitat 60 (lesbianes), (octubre 2012)

http://www.bayerscheringpharma.es/ebbsc/cms/es/_galleries/download/s_mujer/publicaciones/evolucion_anticoncepcion_espana.pdf → Sexualitat dels 60 (píndola), (octubre 2012)

http://mayores.uji.es/proyectos/proyectos/lamujerbajofranquismo.pdf → Sexualitat dona (prostitució), (octubre 2012)

http://www.amparomorenosarda.es/ca/node/101 → Moviment democràtic de dones, (octubre 2012)

http://www.aceprensa.com/articles/1999/feb/24/la-herencia-de-el-segundo-sexo-de-simone-de-beauvo/ →Simone Beauvoir (novembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Betty_Friedan →Betty Friedan (novembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/Lidia_Falc%C3%B3n →Lidia Falcón (novembre 2012)

http://es.wikipedia.org/wiki/El_segundo_sexo -->El segundo sexo (novembre 2012)

http://www.publico.es/215760/curas-que-osaron-encararse-a-franco →Curas rojos (novembre 2012)

http://elpais.com/diario/2011/12/29/radiotv/1325113203_850215.html →Tarancón (novembre 2012)

http://luis-viadel.blogspot.com.es/2012/10/los-curas-rojos.html →Curas rojos (novembre 2012)

http://www.milenio.com/cdb/doc/impreso/8113522 → Feminisme del 1968 (desembre 2012)

http://www.lidiafalcon.com/index.php?s=1 → Lidia Falcón (desembre 2012)